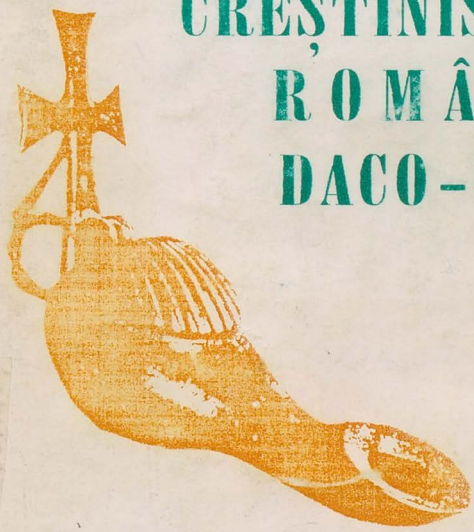

II 300 379

ION IONESCU

**ÎNCEPUTURILE
CREȘTINISMULUI
ROMÂNESC
DACO-ROMAN**

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI

BIBLIOTECA CENTRALĂ
UNIVERSITARA
București

Cota II 300379
Inventar C.199803527

Pr. Prof. ION IONESCU

**ÎNCEPUTURILE CREȘTINISMULUI
ROMÂNESC DACO-ROMAN**

Pr. Prof. ION IONESCU

**ÎNCEPUTURILE
CREȘTINISMULUI ROMÂNESC
DACO-ROMAN**

(Sec. II-VI, VII)

EDITURA UNIVERSITĂȚII DIN BUCUREȘTI
- 1998 -

BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITĂȚII

BUCUREȘTI

COTA // 300379

© Editura Universității din București

Șos. Panduri, 90-92, București - 76235; Telefon: 410.23.84

Redactor: Mihai ION

Tehnoredactare computerizată: Constanța TITU

B.C.U. București

C199803527

Tiparul s-a efectuat sub cda 419/1998
la Tipografia Editurii Universității din București

ISBN: 973 - 575 - 218 - 2

Cuvânt înainte

Creștinismul are, pentru poporul român, un rol determinant în procesul etnogenezei sale, ca popor romanic. Romanitatea și creștinismul sunt cele două coordonate magistrale ale etnogenezei române. Cum afirma istoricul arheolog Radu Vulpe: „Noi suntem romani fiindcă suntem creștini și creștini fiindcă suntem romani” (*Romanitatea și creștinismul - coordonatele etnogenezei române*, în „De la Dunăre la Mare”, 1979, p. 21 - 22).

Istoria poporului român este îngemănată de la nașterea sa ca popor daco-roman, cu istoria creștinismului ortodox, și nu putem înțelege istoria poporului român fără cunoașterea istoriei creștinismului ortodox românesc. Creștinismul daco-roman a apărut și s-a afirmat o dată cu cucerirea Daciei de către romani, care a fost inclusă în mediul de cultură și civilizație romană. Ambele procese, de romanizare și de creștinizare, s-au încheiat în a doua jumătate a secolului al VI-lea, înainte de conviețuirea cu slavii. Creștinizarea daco-romană, ca și formarea poporului român, s-au dezvoltat pe ambele maluri ale Dunării, în cadrul romanității orientale și cu legături neîntrerupte cu Imperiul de Răsărit.

Creștinismul a fost un factor de cultură și de civilizație, care avea să schimbe fața lumii vechi. Noua eră și-a luat începutul de la nașterea lui Isus Cristos, cum a fost ea calculată de Dionisie

Exiguul (Dionisie cel Mic), născut în Scythia Minor - Dobrogea de astăzi, adoptată începând din 527, mai întâi în Italia.

Organizat în Biserică, creștinismul a fost, de la început, un factor de coeziune socială, unind pe oameni de diferite vârste, clase sociale și etnii diferite, în duhul aceleiași religii revelate, cărora le-a dat o nouă orientare de viață, o nouă gândire și o nouă concepție a relațiilor dintre ei, o nouă lege, *legea evanghelică*, legea iubirii, care a devenit, pentru poporul român, legea omeniei.

Creștinismul la români, care ne caracterizează în istorie ca popor îndatoritor și tolerant față de semenii de orice religie și neam ar fi, s-a altoit pe un fond traco-dac. „Avem o moștenire tracă, și tracii au lăsat ceva în sufletul nostru, spunea Nicolae Iorga, o credință entuziastă în dănuirea vieții dincolo de hotarele aceleia pe care o trăim, o sete de nemurire. (*Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940, p. 9). Din antichitate, Strabon (63 î. Chr. - 19 d. Chr.) afirma: „Este un lucru de care nimeni nu se poate îndoii și care răsare din toată istoria dacilor; râvna religioasă a fost, de când lumea, caracterul precumpănitor al firii lor”.

Acesta este specificul spiritual al poporului român, în istorie. Ce a căutat să ne spună, în schimb, istoriografia regimului trecut totalitar ateu, consemnată în tratatul de *Istoria României* (vol. I, 1960)? Creștinismul în nordul Dunării, la populația daco-romană din Dacia, ar fi pătruns începând din secolul al IV-lea. Despre existența unor comunități creștine în Dacia Traiană, în secolele II - III, nu avem nici o știre. Ceea ce se considera, de Vasile Pârvan, „o necesitate logic-istorică”, rămâne doar o simplă posibilitate, până astăzi nedocumentată prin descoperiri arheologice (p. 629).

Cuceririle lui Constantin cel Mare, de pe malul stâng al Dunării, au transplantat creștinismul și în aceste teritorii, deschizând, totodată, calea propagării lui prin misionari, sau prin legăturile directe dintre locuitorii celor două maluri ale Dunării și

în afara granițelor Imperiului (p. 631). Lipsit de organizarea ecleziastică superioară, pe care o va primi mult mai târziu, prin filiera slavo-bizantină, creștinismul primitiv al daco-romanilor se reduce la însușirea elementelor de bază ale noii credințe și la practica simplă a cultului, în mijlocul unor comunități mici, probabil fără legături între ele și nesupuse vreunei anumite jurisdicții bisericești (p. 633).

Creștinarea în masă a slavilor și străromânilor de pe teritoriul țării noastre s-a făcut în cadrul primului imperiu bulgar, începând cu anul 865. Fiind legată de încheierea feudalismului, religia creștină devine, treptat, un instrument prin care clasele stăpânitoare țin în frâu clasele de jos. Astfel, constituit în Biserică de stat, creștinismul a ajuns să fie „un amestec cu totul eclectic de superstiții dintre cele mai grosolane” (p. 753).

Astfel de ineptii „marxist-leniniste” erau scrise și publicate oficial, de Academia R. S. România, ca adevăruri istorice, în numele materialismului dialectic-istoric, dar nu în numele adevărului istoric. Asemenea ineptii erau predate elevilor, în școli și studenților, în facultăți, și cu asemenea ineptii, generații întregi au fost îndoctrinate, generații care până astăzi încă nu sunt trezite, fiindcă nu ne putem explica refuzul din Parlamentul țării ca elevii din gimnaziu și licee să învețe religia strămoșilor lor, decât în mod opțional și facultativ. Nu putem uita niciodată cuvintele lui Mihai Eminescu, despre Biserica ortodoxă, că a fost „maica spirituală a neamului românesc, care a născut unitatea limbei”, ca și unitatea neamului românesc (în ziarul „Timpul”, 1882, p. 63).

Învățarea limbii latine, ca și a religiei creștine în școlile românești, alături de istoria și geografia patriei, este o îndatorire de conștiință patriotică de la care nu ne putem abate ca români.

Istoria latinei dunărene, în procesul de romanizare a geto-dacilor, cunoaște două faze distincte. În prima fază, desfășurată

aproximativ pe două secole, al II-lea și al III-lea, tendința generală a fost spre unificare. Creștinismul în Imperiul roman, s-a predicat la început, în dialectul grec comun (κοινὴ διαλεκτός). Termenii creștini de origine grecească, ajung la nordul Dunării nu direct, în limba greacă, ci prin filiera latină, cum am căutat să arătăm în cap. „Termeni creștini de origine greco-latină în lexicul limbii române din epoca daco-romană”.

A doua fază a latinei dunărene la nordul Dunării, este cuprinsă între secolele IV - VI, care coincide cu declinul puterii romane. Dacia, ieșind din sistemul și autoritatea ei, este slăbită (I. Fischer, *Latina Dunăreană*, București, 1985, p. 197).

În această fază, cum am căutat să arătăm în special în cap. „Termeni creștini de origine latină în lexicul limbii române din epoca daco-romană”, are loc rolul important al creștinismului, predicat în limba latină, cum afirma C. Daicoviciu: „Prin creștinismul împăciuitor și blând, predicat în limba latină și cucerind și pe „vervari”, s-a întâmplat nu numai *păstrarea* romanității din Carpați, ci și *întărirea* și *desăvârșirea* acestei romanități” (*Dacica*, Cluj-Napoca, 1969, p. 525). Fenomenul s-a petrecut atât în teritoriul fostei Dacii romane cât și în teritoriile dacilor liberi din Muntenia, Moldova, Crișana și Maramureș, care justifică afirmația istoricului - arheolog, Radu Vulpe: „Noi suntem romani fiindcă suntem creștini și creștini fiindcă suntem romani”.

Cercetarea lexicului latin creștin din limba română, alături și de documentarea liturgică și arheologico - epigrafică, prezentată în lucrare, dau posibilitatea să se urmărească, concomitent, procesul de romanizare și de creștinizare daco-romană. Cum afirma N. Iorga: „În domeniul spiritual există o sinteză religioasă alături de cea a limbii” (*Locul românilor în istoria universală*, București, 1985, p. 39).

Analiza lexicului latin creștin, din perioada daco-romană, ne dă posibilitatea, în același timp, de a cunoaște și modul de a gândi și înțelege creștinismul strămoșilor noștri daco-romani și să constatăm în viața lor religioasă un creștinism organizat, cu o Biserică organizată în obștile sătești agrare, în acele „romanii”, cum le numea N. Iorga, în care se desfășura un cult creștin individual și general al sărbătorilor obștești, care avea ca centru, Sfânta Liturghie de origine apostolică antiohiană, în limba latină. Cultul creștin bisericesc era săvârșit în biserici de un personal sacerdotal bisericesc, cu *preuți* și cu *piscupi*. Alături de biserici, pe teritoriul daco-roman au fost și *râmeții* și *râmeți*, adică mănăstiri și călugări, termeni slavo-bizantini, care au acoperit vechii termeni daco-romani *râmeț* și *râmeție*.

Afirmațiile de până acum despre creștinismul daco-roman, că ar fi fost lipsit de o organizare ecleziastică superioară, pe care am fi primit-o mult mai târziu, prin filiera slavo-bizantină, împreună cu liturghia slavo-bizantină, se dovedesc în întregime eronate și se cer abandonate definitiv.

Pr. I. IONESCU

7. I. 1996

2. PREZENȚA CREȘTINISMULUI ÎN DĂCIA ROMÂNĂ

Prezența creștinismului în Dacia română, în perioada secolelor II-III, până la părăsirea aureliană, a fost considerată de Vasile Pârvan „o necesitate logic istorică”, pe care C. Daicoviciu o accepta „îndreptățită pe deplin, dar neîntărită până acum de nici o probă arheologică sau epigrafică incontestabilă” și, apoi adaugă: „Fapt e că până acum nu avem nici o urmă sau indiciu sigure, de caracter istoric, arheologic sau epigrafic asupra existenței creștinilor în provincia lui Traian până la Aurelian.

Izvoarele de ordin literar-istoric (Tertullian și Origenes) sunt îndoielnice și nesigure”², ..., „creștinismul dacic din secolele II și III, repetăm că, orice s-ar spune, adevărul e că nu putem aduce nici o probă concludentă în favoarea creștinismului la nord de Dunărea de Jos”³. Inexistența mărturiilor epigrafice și arheologice s-ar fi datorat, se consideră, faptului că noua învățătură creștină era considerată în statul roman ca *religio illicita*, adică nepermisă și creștinii nu puteau ridica asemenea monumente, altfel își atrăgeau prigoana autorităților de stat⁴.

Pentru poporul român, creștinismul are un rol determinant în procesul etnogenezei sale ca popor romanic. Cum afirma Radu Vulpe, discipol apropiat al lui Vasile Pârvan, romanitatea și

creștinismul sunt cele două coordonate magistrale ale etnogenezei române. „Noi suntem romani fiindcă suntem creștini și creștini, fiindcă suntem romani” și justifică afirmația : „factorul creștin apare în procesul de romanizare de la originea poporului român cu un rol determinant, încât se ridică la o însemnătate egală cu aceea a romanității noastre însăși. Cu bună dreptate se poate vorbi de aceste două fenomene ca două direcții istorice cardinale, ca de coordonatele magistrale ale etnogenezei noastre”⁵.

Reluarea problemei prezenței creștinismului în Dacia romană, în secolele II-III, este de o importanță majoră pentru istoriografia românească, ceea ce căutăm să facem prin prezentarea care urmează.

Istoricii români, care s-au ocupat cu stabilirea vechimii creștinismului la poporul român, au pornit de la singurul simbol creștin, crucea, aflată pe monumente și diferite obiecte arheologice, însă reprezentarea directă a crucii este rar întâlnită înainte de secolul al IV-lea. Ea era privită ca instrument infam, fiindcă servea de supliciu pentru criminali. Abia sub Constantin cel Mare (306-337) *crucea* a fost interzis să mai fie folosită ca mijloc de tortură și ajungea să fie cinstită oficial ca obiect de cult⁶.

Crucea avea mai multe forme: 1. *Crucea decussata*, sub numele Sfântului Andrei (X); 2. *Crucea comissa* sau *patibulata*, în forma literei T; 3. *Crucea immisa* sau *capitata*, numită *crucea latină* (†); 4. *Crucea quadrata* sau *Crucea greacă*, cu brațele egale (+); 5. *Crucea gammata*, compusă din patru *gamma* (Γ); 6. Crucea ansata sau *Crucea egipteană* (ânK), semnul hieroglific al vieții viitoare; 7. *Crucea florida*, crucea disimulată din ornamente florale⁷. S-a folosit crucea sfântului Andrei, *decussata*, și tăiată la intersecția celor două bare ale lui X de o linie, I, verticală, însemnând (Ἰησοῦς χριστός) datată din epoca preconstantiniană,

după cum s-a folosit și forma constantiniană a monogramului, un X tăiat la intersecție printr-un P, însemnând Χριστός, de la începutul sec. al IV-lea⁸.

M.Sulzberger a stabilit că crucea simplă nu se întâlnește „deloc înainte de epoca lui Constantin”, ea apare în chip neîndoielnic cu puțin înainte de mijlocul sec. IV⁹.

În timpul primelor trei secole de persecuții ale Bisericii, creștinii au avut ca venerație crucea pe care a fost răstignit Cristos¹⁰, dar s-au mulțumit a orna inscripțiile funerare în mod deghizat sub simboluri¹¹. Arta picturală paleocreștină a reprezentat la început pe Cristos prin simboluri și alegorii, cunoscute numai celor inițiați, adică creștinilor. Dintre simbolurile zoomorfe, creștinii au folosit în special *peștele*. Din literele cuvântului grecesc ιχθύς (= pește), primii creștini au format acrostihul Ἰησοῦς Χριστὸς θεοῦ ἰὸς Σωτήρ (= Iisus Cristos, Fiul lui Dumnezeu, Mântuitorul). Alte simboluri cunoscute au fost: *delfinul*, *mielul* (ἄμνος), *pasărea phoenix*, *porumbelul*, *păunul*, *leul*, *calul*, iar din viața de marinar și din mediul vegetal au fost întrebuințate: *crucea disimulată*, *vița de vie*, *strugurii*, *pâinea marcată cu semnul sfintei cruci*, *corabia*, *ancora*, *tridentul*, *farul*, *sfeșnicul*, *măslinul*, *ramura de măslin*, *ramuri de smochin*, *ramuri de finic*, *lira*, *coroana*¹².

Pe coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită, lucrate din piatră calcaroasă, aflate în Dacia romană, în special în Dacia Superioară, întâlnim ca simboluri și alegorii creștine, îndeosebi: *delfinul însoțit fie de trident, fie singular, vița de vie cu struguri, răsărind din cantharos, păunul pereche, adăpându-se dintr-un vas*. Se întâlnesc și alte simboluri și alegorii creștine menționate, însă mai dificil de identificat, și aceasta mai în toate castrele și așezările de pe teritoriul Daciei romane.

Ne oprim asupra celor trei simboluri indicate: 1. *Delfinul însoțit de trident și reprezentat singur*; 2. *Vița de vie cu struguri răsărind din cantharos*; 3. *Păunul pereche, adăpându-se dintr-un vas*.

1. *Delfinul*, în mitologia greco-romană, era cel care transporta morții în insulele fericite. În creștinism, preînchipuie pe Iisus Cristos, care duce spre limanul mântuirii corabia Sa (care este Biserica creștină)¹³. Delfinul a fost reprezentat de preferință înaintea tuturor tipurilor de pește pe monumentele creștine cele mai vechi¹⁴.

Tridentul, care străpunge delfinul, a devenit simbolul crucii, instrumentul mântuirii credincioșilor¹⁵.

Simbolul delfinului pentru Cristos, primit de creștini la început, a fost în curând eclipsat și absorbit de simbolul peștelui (ιχθυς). Descoperirile efectuate în catacombele din Roma (pl. 1) au dovedit că delfinul era reprezentat la început, de preferință peștelui pe monumentele cele mai vechi¹⁶. În catacomba lui Callist, delfinul culcat și răsucit (încolăcit) pe trident, figurează pe Cristos, răstignit pe cruce¹⁷. Această frescă datează din a doua jumătate a secolului al II-lea d. Chr. și este una dintre cele mai timpurii imagini, înfățișează nu numai animalul, dar și tridentul, instrument ce figurează crucea¹⁸.

Ancora, care simbolizează și ea crucea, și doi delfini, se găsesc și în fresca din catacombele din Napoli. Delfinul apare, de asemenea, pe geme (pl. 2), pe lămpi, pe vase de marmură, ca și în picturile pompeiene¹⁹.

Cel mai reprezentativ monument paleocreștin din secolele II și III din Dacia Superioară și, - putem afirma -, unul din cele mai reprezentative monumente paleocreștine din întreg Imperiu roman, care reprezintă delfinul însoțit de trident, se găsește la *Potaissa* (Turda), și care nu a fost până în prezent identificat ca monument paleocreștin.

Piesa, reprezentată și descrisă de Z. Milea²⁰ și de M. Jude și C. Pop²¹, este un coronament de altar funerar (pl. 4), din piatră calcaroasă, sculptat dintr-un singur bloc. Are înălțimea totală de 135 cm, cu dimensiunile bazei: lățimea de 51 cm, grosimea de

36 cm; în partea superioară are lățimea de 50 cm, iar grosimea de 30 cm; la mijloc are lățimea de 35 cm iar grosimea de 28 cm. Partea superioară a sculpturii este prevăzută cu un capitel ionic, înalt de 30 cm. Corpul capitelului este ornamentat cu trei linii verticale și paralele numai pe latura din față, una la mijloc, iar celelalte două pornesc din partea interioară a volutelor.

Deasupra capitelului, la marginea laturii posterioare, sunt două orificii, care fac dovada că sculptura a fost fixată de un perete, cu ajutorul unor scoabe de fier. Monumentul funerar a fost făcut a fi privit numai din trei părți și are forma unui trunchi de piramidă arcuită, a cărei curbă a muchiilor pornește de la bază și se termină la marginea inferioară a capitelului.

Pe latura centrală a monumentului este sculptat un delfin cu capul în jos, spre dreapta, cu coada unduind și botul marcat prin două linii adâncite, cu ochiul bine reliefat, precum și cele cinci aripioare, dintre care, cea de deasupra capului este mai mare. Coada delfinului este întretăiată de un trident (pl. 5) a cărui terminație este acoperită de capul acestuia. Pe latura din dreapta este sculptat un *cantharos*, înalt de 32 cm, din care iese un vrej de iederă. Vasul este ornamentat, în partea superioară cu linii adâncite și paralele, iar în mijloc, tot cu linii adâncite, dar în formă de zig-zag. Latura stângă este decorată cu un vrej de viță de vie, cu frunze și cu ciorchini de struguri.

Monumentul sculptural, în formă de trunchi de piramidă arcuită, este primul de acest fel provenit de la *Potaissa*. El a fost descoperit în anul 1936, în grădina casei din str. Aroneanu, nr. 10 (orașul Turda), cu ocazia lucrării pământului pentru plantarea unei vițe de vie, împreună cu mai multe materiale arheologice și a intrat, în toamna anului 1970, în colecția Muzeului de Istorie din Turda, cu numărul de inventar 2780.

Strada Aroneanu este situată la poalele versantului estic al dealului „Cetate”, pe care a fost situat castelul legiunii a V-a

Macedonia. Aceasta a fost adusă spre sfârșitul secolului I d. Chr., din Palestina, la *Troesmis* (Iglița), în Dobrogea, iar de acolo la *Potaissa* (în anii 167-168), așezare care fusese până atunci un sat *Vicus Patavissensium*. După stabilirea aici, a legiunii a V-a *Macedonia*, localitatea, sub Septimius Severus (193-211), este ridicată la rangul de *colonie*, fiind printre puținele orașe ale provinciei care se bucurau de *ius Italicum*.

Aria de răspândire a ediculei funerare se limitează îndeosebi, la teritoriul Daciei Superioare, numărul lor fiind, în realitate, mult mai mare, dispariția tipului de monument datorându-se, probabil, unor anumiți factori obiectivi. Amplasarea acestui tip de monumente pe hartă, corespunde, în special, cu localitățile de reședință ale unor centre militare ca: *Tibiscum*, *Germisara*, *Optatiana* etc., astfel încât, se poate spune că apariția ediculelor funerare este legată, în bună parte, de trupele ce staționau aici. Ele au fost descoperite și în preajma unor *villae rusticae*, din zona *Germisarei*, *Micieii*, *Potaissei*. În orașe ca: *Apulum*, *Potaissa*, *Napoca*, edicula funerară se dovedește a fi un tip de monument la îndemâna păturilor sociale avute, alcătuite din veterani, comercianți, magistrați²² etc.

Privitor la latura artistică, C. Daicoviciu a admis pentru edicula funerară din Dacia (care redă imaginea unui *domus aeterna*), o influență directă din Asia Mică²³.

Coronamentul de altar funerar, din piatră calcaroasă, de la Potaissa, înfățișează, cum am arătat, trei imagini bine reliefate, dintre care, pe latura centrală, un delfin sculptat, cu capul în jos spre dreapta, cu coada unduind, cu gura marcată prin două linii adâncite. Coada este întretăiată de un trident (pl. 5), a cărui terminație este acoperită de capul acestuia. Cele două linii adâncite ale gurii, lasă clar imaginea unui *alfa* grecesc, iar vârful cozii dă impresia unui *omega* mic, elin, *omicron* (ω), ceea ce crează dovada

unui indiciu creștin al monumentului, indiciu care se referă la citatul scripturistic: *Eu sunt Alfa și Omega, începutul și sfârșitul* (Apoc. 21,6; 22, 13), adică *Iisus Cristos*.

Latura dreaptă reprezintă un *cantharos* din care iese un vrej de iederă, iar partea stângă este ornamentată cu un vrej de viță de vie, cu frunze și ciorchini de strugure. Cele trei scene figurate (ornamente simbolice) sculptate, reprezintă simboluri creștine, care au aparținut cu predilecție primelor trei secole creștine.

Pe baza documentației aduse, considerăm reală afirmația noastră, că delfinul, însoțit de trident, sculptat pe coronamentul de altar funerar de la *Potaissa*, este un simbol creștin, circumscris secolelor II-III, cât timp a staționat aici legiunea a V-a *Macedonica*, până la părăsirea aureliană.

El este un monument paleocreștin din timpul stăpânirii romane în Dacia, ce a aparținut unui creștin din clasa avută potaissensă. Astfel, sunt înfirmate afirmațiile de până acum, referitoare la faptul că, din această perioadă nu avem „nici o probă arheologică sau epigrafică incontestabil creștină”.

Și iedera, specie de plantă agățătoare, cu frunze verzi strălucitoare și flori galbene-verzui, cultivată ca element decorativ, precum și vița de vie, face parte din simbolistica primelor secole creștine. Vița de vie reprezintă pe Cristos, după cum el însuși afirmă: „*Eu sunt vița cea adevărată și Tatăl Meu este lucrătorul* (In. 15, 1).

Monumentul paleocreștin de la *Potaissa*, vine să confirme și afirmația scriitorilor bisericești, din secolele II-III, Tertullian din Cartagina (c. 160 - c. 240) și Origen din Alexandria (c. 185 - c. 254), privitoare la prezența creștinismului la daci²⁴. Or, despre această problemă, C. Daicoviciu spunea: „În ce mă privește, nu cred în valoarea documentară a cunoscutelor citate din Tertullian și Origenes, invocate de unii cercetători drept dovadă a răspândirii creștinismului la daci în sec. II și III, iar de alții, cum e Pârvan și Zeiller, respinse categoric sau acceptate cu rezerve”²⁵.

La *Potaissa* s-au găsit și alte obiecte paleocreștine, cum este cunoscuta gemă, descoperită prin anii 1830-1840, dispărută între timp și care înfățișează scena „Bunul Păstor”, simbolizând pe Iisus Cristos, datată de I.I. Russu²⁶ și I. Barnea²⁷, în sec. III-IV, iar de D. Protase în secolul IV²⁸, mai probabil însă din secolul III, după simbolismul ei creștin aflat în catacombele romane^{28a}.

Din anul 1954 a intrat în posesia Muzeului din Turda, monumentul sculptural (inv. nr. 969) găsit pe dealul Zânelor din localitate, care este o stelă funerară și reprezintă un „banchet funebru” datat din secolele II-III, a fi tot paleocreștin²⁹. Un alt monument funerar, înfățișând „banchetul funebru” asemănător celui de la *Potaissa*, a fost identificat în 1957, la Gilău^{29a}.

Imaginea delfinului, însoțit de trident, se află și pe alte edicule funerare din Dacia Superioară (secolele II-III), care lărgesc spațiul cercetărilor despre prezența creștinismului în Dacia romană, în veacurile amintite. Edicula, cu aceste semne, reprezintă un tip de monument la îndemâna celor avuți printre care s-au aflat și creștini, deoarece creștinismul a cuprins nu numai păturile sociale sărace, ci și pe cele înstărite din Imperiul roman.

Pe un coronament funerar de la Muzeul Național al Unirii din Alba Iulia, se distinge slab, imaginea unui delfin și a unui trident³⁰, ceea ce ne face a-l considera și pe acesta un monument paleocreștin.

2. Simbolul creștin al viței de vie. Pe un coronament funerar de la Alba Iulia, lucrat din piatră calcaroasă, există, pe una din fețe, decorația unor frunze stilizate, cu un fruct de mac. Latura opusă are drept ornament un *cantharos*, plasat pe frunze stilizate de palmier; din vas răsar două vrejuri încrucișate de viță de vie, adică o cruce florală (pl. 6). Pe a treia față se distinge slab, conturul unui delfin; cea de a patra fiind distrusă³¹.

Pe un monument de la Micia (*pagus Miciensis*), datat tot în secolele II-III, în locul busturilor defuncțiilor de pe fața principală a piesei, este redat un *cantharos* cu vrej de viță de vie și ciorchini de struguri³², pe care o considerăm un simbol paleocreștin.

3. *Păunul*. Oct. Floca constată că, păunul, ca motiv ornamental și atribut simbolic, cuprinde o arie largă de răspândire în Dacia³³. Pentru a înțelege „atributul simbolic” al păunilor decorativi, va trebui urmărită figurația lor simbolistică ce o reprezintă în arta picturală paleocreștină, din secolele II-III, în catacombele creștine romane³⁴.

Păunul a devenit pentru primii creștini simbolul învierii trupurilor. Reluându-și și penajul după trecerea iernii, el a devenit un simbol al primăverii. Din acest motiv, primii creștini îl puneau în legătură cu dogma reînvierii și a nemuririi. Păunul, ca cel mai somptuos dintre păsările domestice, simbolizează o imagine a lui Cristos.

Ca lucrări de referință, trimitem la Franz Cumont³⁵ și H. Lothar³⁶, care documentează că păunul, ca simbol sepulclar este de origine orientală, pus în legătură cu credința în nemurirea sufletului. Franz Cumont arată că motivul a doi păuni afrontați vine din Siria și a fost transportat din Orient în Italia, unde s-a perpetuat până în Evul Mediu³⁷. Plafonul unui *cubiculum* din cimitirul lui Callist din Roma, a fost decorat în a doua jumătate a secolului al II-lea d. Chr., cu simbolul acestei păsări³⁸. Doi păuni afrontați stau aplecați asupra unui lan, ca și asupra unui vas cu flori, scenă datată din secolul al II-lea d. Chr. și pictată în catacombă³⁹.

La Torcello (Italia), se află de asemenea, doi păuni afrontați deasupra unui *caliciu* (potir), din care sorb „apa vie a nemuririi”, adică simbolul cuminecării sau împărtășirii creștine; imaginea din

catacomba Sfintei Priscila din Roma, datată din secolele II-III, este reprezentată pe balustrada inferioară (cancel) a altarului catedralei din Torcello, din secolul X⁴⁰ (pl. 7).

Din secolul al III-lea d. Chr., se păstrează în arta coptă creștină egipteană, două stele funerare, ce înfățișează câte doi păuni afrontați, aplecați asupra unor vase. Piesele sculpturale se află, una în Muzeul din Cairo (pl. 8) și alta în Muzeul din Alexandria (pl. 9)⁴¹.

Fie unul singur, fie în doi, izolat sau în tovărășia altor simboluri, păunul apare în Dacia Romană pe sarcofage, pe baze de monumente funerare, pe stele funerare și pe pereții de *aedicula* (în planul superior)⁴².

În Dacia Superioară, la *Micia*, pe un monument (fracturat central), în forma unui fronton triunghiular (lucrat din gresie locală), se întâlnesc reprezentați în relief, doi păuni întorși cu capul spre interior către un *cantharos*, frumos ornamentat, având caneluri verticale în jumătatea inferioară, un motiv vegetal pe umeri și un altul spiralat sub bază. Una dintre păsări, cu gâtul și capul aplecat spre vasul din fața ei, bea apă; cealaltă are gâtul și capul ridicat până la înălțimea frontonului, dominând, în mod grațios scena (pl. 10).

Poziția celor doi păuni, menționează Oct. Floca, modul de exprimare artistică (și nu tocmai naturalistă) a siluetei lor, a felului de redare a acelor „pene-ochiuri”, specifice păunilor (realizate printr-o serie de cerculețe simetrice plasate pe întregul corp al păsărilor), lasă impresia unei relative intenții de stilizare în redarea plastică a unor elemente de cult funerar, cu rost ornamental, dar și cu o anumită semnificație simbolică⁴³.

Această semnificație simbolică o considerăm paleocreștină, având ca analogii, modelele păunilor menționați în epoca de început a creștinismului din catacombele romane. Deci, și piesa figurată cu cei doi păuni, de la *Micia*, este un monument

paleocreștin. Această scenă funerară cu reprezentarea sculpturală a celor doi păuni de la *Micia*, arată Oct. Floca, cu unele mici diferențe de cult în execuție, mișcare etc., se află și pe alte monumente din Dacia Romană. Pe frontul unei stele de la *Ulpia Traiana*, apar cele două păsări în fața aceluiași *cantharos*, una bând apă din vas, cealaltă având corpul ridicat⁴⁴, ca și în cazul monumentului de la *Micia* (pl. 10). Aceeași reprezentare se află și pe frontonul unei alte stele funerare păstrate în Muzeul din Cluj-Napoca⁴⁵, în care păunii, culcați, își îndreaptă capul spre marginea vasului (tot un *cantharos*).

O scenă similară se vede și pe frontonul unui altar funerar din Muzeul de la Aiud, în care cele două păsări plasate pe torțile vasului, își îndreaptă ciocurile spre interiorul acestuia⁴⁶.

Doi păuni, redați ca și la *Micia*, dar mult alungiți (pentru a umple un registru larg disponibil) și tratați astfel încât să satisfacă pe deplin cerințele ornamentale ale monumentului, se găsesc în partea superioară a unei piese sepulcrale de la Augsburg⁴⁷. Cei doi păuni apar și pe stela castrului de la Cășei (Jud. Cluj)⁴⁸.

Însumând cele cinci monumente menționate, descoperite în Dacia Superioară, în care elementele figurației decorative au ca subiect reprezentările păunilor afrontați, Oct. Floca, cum am spus, arată că păunul, ca motiv ornamental și atribut simbolic, cuprinde o arie largă de răspândire în Dacia⁴⁹.

Constatarea este foarte importantă pentru răspândirea creștinismului în Dacia romană, fiindcă „motivul ornamental și atributul simbolic” al păunilor, prezentați de Oct. Floca, sunt ornamente și simboluri paleocreștine, din secolele II-III. Despre această interpretare, până în prezent, nu s-a spus nimic în literatura de specialitate, deoarece s-a afirmat că, în Dacia Romană „creștinii au fost în număr mic”, în realitate, ei fiind destul de numeroși. Odată cu părăsirea aureliană, printre cei dintâi locuitori care vor

fi rămas locului, vor fi fost creștinii, fiindcă peste Dunăre, în Imperiu, îi așteptau persecuțiile, religia creștină nefiind recunoscută.

Sub presiunea invaziilor care au distrus viața orășenească în Dacia, populația autohtonă rămasă aici, se va retrage în locurile naturale ferite, în lumea „păgânilor”, adică a sătenilor necreștini (lat. *paganus* = sat). *Terra*, cuvânt latin, devine țară și țărâna (= țară + suf. -âna), este pământul muncit și apărat cu prețul vieții lor, care le acoperă osemintele: „Sit tibi terra levis”. Noii veniți (din fostele centre urbane) în așezările sătești, aduc civilizația înaintată, orășenească.

Ei se contopesc și adoptă un idiom unic, cel latin (când de fapt, începe prima fază a istoriei latine dunărene, secolele II-III)⁵⁰. Foștii orășeni care și-au găsit adăpost în lumea *păgânilor* (= sătenilor), au făcut cunoscută și *legea creștină* (lat. *lex. -gis christiana*), despre care N. Iorga spunea : „Legea românească nu s-a învățat la nici o școală ... și a trăit din secolul al IV-lea, adică o mie de ani, sub influența venită de la Imperiul Roman de Răsărit, devenit Imperiul Bizantin, și deci e lege răsăriteană. Dar lege răsăriteană fără dușmănie față de legea apuseană ..., așa cum este la noi, noi am făcut-o în cei o mie de ani”⁵¹.

Noua lege românească creștină ne-a dat și o conștiință de neam, o conștiință de popor român și creștin în istorie. Cum s-a spus: *Suntem romani, fiindcă suntem creștini și creștini, fiindcă suntem romani*”, așa cum, de fapt, o exprimă, până astăzi, în vorbire poporul: *Sunt român, adică sunt creștin, sau sunt creștin, adică sunt român*”. Concludentă în acest sens, este și expresia: „*Măi române, măi creștine!*”.

Revenind la repertoriul ornamental al coronamentelor funerare, H. Daicoviciu afirmă că, el cuprinde motive foarte obișnuite în plastica funerară, asociate în chipuri diverse.

Semnificativ este faptul că, unele analogii pentru coronamentele funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită, se găsesc la *Aquileia*.

În Dacia, pe cele 15 piese ale genului, păstrate în muzeele din țară (statistica se oprește la anul 1968), studiate de H. Daicoviciu, ornamentul cel mai des întâlnit este delfinul, el apărând pe opt monumente⁵². Urmează, ca frecvență, *cantharos*-ul cu vița de vie⁵³. Cele două motive decorative ne trimit și la simbolistica paleocreștină din secolele II-III, din Dacia Romană. Analogia ornamentării monumentelor cu cea a pieselor din *Aquileia*, cât și deosebirea lor față de coronamentele norico-panonice, sunt frapante, afirmă istoricul amintit⁵⁴.

Originea directă a coronamentelor funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită, provenite din Dacia Romană, trebuie căutată nu în *Noricum* și *Pannonia*, ci în nord-estul Italiei, la *Aquileia*. Datarea tuturor monumentelor discutate, descoperite în provincia traiană, este posterioară anului 106 și anterioară anului 271 d. Chr.

O notă caracteristică a coronamentelor funerare din Dacia Romană este aceea că aici nu se întâlnesc altare cu cavități pentru depunerea cenușei defunctului, ceea ce denotă că ritul cel mai răspândit în provincia traiană era înhumarea, pe care o practicau și creștinii.

Încă din prima jumătate a secolului I d. Chr., sirienii sunt atestați epigrafic în marea colonie adriatică. *Aquileia* și ei, au reprezentat elementul de coloniști cel mai puternic⁵⁵, printre care se vor fi aflat cu siguranță și creștini.

Prezența coronamentelor funerare în formă de trunchi de piramidă arcuită, în Dacia Superioară, este de natură să ateste legăturile provinciei noastre nord-danubiene și a principalelor ei centre urbane (în special, orașele *Ulpia Traiana* și *Apulum*) cu *Aquileia* (de unde și confirmarea caracterului apusean al artei din

zona intrașarpatică a Daciei Romane). O serie de elemente artistice, de origine orientală, au putut pătrunde în Dacia, spune H. Daicoviciu, nu de-a dreptul din regiunile răsăritene ale Imperiului, ci dinspre vest, după ce fuseseră însușite de către Occidentul Roman⁵⁶. Rolul de mediatori între cele trei centre, de pildă, capitala Daciei, *Apulum* și *Aquileia*, îl vor fi jucat, în primul rând, sirienii, care au avut un rol important în colonizarea și romanizarea Daciei. Referitor la acest fapt istoric, D. Tudor⁵⁷ și I. I. Russu⁵⁸, au afirmat: „Persoanele cu antroponime siriene (palmyriene) sau cu mențiunea expresă privind obârșia lor (în raport cu întinderea teritoriului de origine și cu numărul populației), sunt relativ numeroase, răspândite, mai ales, în centrele urbane și de importanță economică (*Ulpia Traiana, Apulum, Ampelum*) etc., unde au jucat un rol de seamă în viața publică, în conducerea municipalităților sociale, comerț; numeroase apar, de asemenea, în localitățile de staționare a formațiilor auxiliare siriene (*Tibiscum, Micia, Porolissum*), unde - cel puțin în prima jumătate a secolului al II-lea - ele formau grupe etnice compacte, aparținând evident militarilor, veteranilor și familiilor acestora din aceleași unități”⁵⁹.

Un rol important l-au avut sirienii și orientalii în Dacia Romană, și în răspândirea creștinismului, adus direct din Palestina, cum o dovedește și staționarea legiunii a V-a Macedonica, la *Potaissa*, care venea din această regiune și care va fi avut o contribuție importantă la răspândirea noii religii printre militari, veterani și civili, dovadă în acest sens fiind monumentele paleocreștine descoperite la *Potaissa*, păstrate până astăzi⁶⁰.

- ¹ V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1991, p. 74.
- ² C. Daicoviciu, *Există monumente creștine în Dacia Traiană din secolul II-III?*, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 505, 512.
- ³ C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, Cluj, 1940, p. 37.
- ⁴ Pr. M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, București, 1980, p. 59.
- ⁵ R. Vulpe, *Romanitatea și creștinismul - coordonatele etnogenezei române. De la Dunăre la mare*, Galați, 1979, p. 21-22.
- ⁶ L. Bréhier, *L'art chrétien. Son développement iconographique des origines à nos jours*, Paris, 1918; M. Sulzberger, *Le symbole de la Croix et les monogrammes de Jésus chez les premiers chrétiens*, *Byzantion*, *Revue internationale des Etudes Byzantines*, II, 1925, p. 317-448.
- ⁷ M. Sulzberger, *op. cit.*, supranota; *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* (DACL), t. III, 2, col. 3061-3062.
- ⁸ M. Sulzberger, *op. cit.*, p. 393; C. Daicoviciu, *op. cit.*, nota 2, p. 509, nota 15.
- ⁹ M. Sulzberger, *op. cit.*, p. 377 și 448; C. Daicoviciu, *op. cit.*, Supranota.
- ¹⁰ Pr. Prelipeanu, *Vechimea crucii ca obiect de cinstire și simbol creștin în lumina descoperirilor arheologice mai noi*, *Mitropolia Moldovei și Sucevei* (M. M. S.), an. XXXIV, 5-6, 1958, p. 441-447.
- ¹¹ L. Bréhier, *Les origines du crucifix dans l'art religieux*, Paris, 1904, p. 22-24.
- ¹² Pr. I. Rămureanu, *Cinstirea sfințelor icoane în primele trei secole*, *Studii Teologice*, an. XXIII, 9-10, 1971, p. 621-671.
- ¹³ Idem, *op. cit.*, p. 634, DACL, IV, 1, col. 283-295; J. B. Frey, *Il Delfino col tridente nella Catacomba Giudaica di Via Nomentana*, *Rivista di Archeologia Cristiana*, VIII, 1931, p. 301-314; J. Daniélou, *Les symboles chrétiens primitifs*, Paris, 1961.
- ¹⁴ L. Bréhier, *Les origines du crucifix ...* (nota 11), p. 12
- ¹⁵ *Ibidem*; DACL, I, col. 2011; IV, 1, col. 292, fig. 3613, 3615; VI, col. 1260, fig. 5297; XV, 2, col. 2781-2785.
- ¹⁶ DACL, VI, 1, col. 285.
- ¹⁷ De Rossi, *Bulletino di archeologia cristiana*, 1870, pl. IV, nr. 8; G. Wilpert, *Le pitture della catacombe romane*, 1903, pl. 39, nr. 1.
- ¹⁸ DACL, IV, 1, col. 289.

- ¹⁹ *Ibidem*, col. 294; H. Leclercq, *Manuel d'archéologie chrétienne*, Paris, 1907, II, p. 283, 558, 562.
- ²⁰ Z. Milea, Un coronament de altar funerar descoperit la Potaissa, SCIV, 24, 3, 1973, p. 539-540.
- ²¹ M. Jude, C. Pop, *Monumente sculpturale romane în Muzeul de istorie, Turda*, Cluj, 1972, p. 16, nr. 23, p. 55 (prezentat și fotografiat în trei poziții).
- ²² Oct. Floca, W. Wolski, *Aedicula funerară în Dacia Romană*, MBI, 3, 1973, p. 48.
- ²³ C. Daicoviciu, Monumente inedite din Dacia, AISC (Anuarul Institutului de Studii Clasice) 1928-1932, I, p. p. 117.
- ²⁴ Tertullian din Cartagina, *Liber adversus Judaeos*, afirmă că Cristos „stăpânește” și „în ținuturile sarmaților, dacilor, germanilor și sciților”. Origen din Alexandria, *Comentarul 39 la Evanghelia de la Matei*, 24, 14 este de părere că, deși foarte mulți dintre britanici, germani, daci, sarmați și sciți n-au auzit cuvântul Evangheliei, înseamnă că totuși unii dintre aceștia l-au auzit.
- ²⁵ C. Daicoviciu, *Dacica*, p. 505, nota 1; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României* (cap. XXII, *În jurul izvoarelor literare ale creștinismului daco-roman*), București, 1967, p. 481-496, cu bibliografia problemei la zi, respinge, de asemenea, valoarea documentară a afirmațiilor lui Tertullian și Origen.
- ²⁶ I. I. Russu, *Materiale arheologice paleocreștine din Transilvania în Studii Teologice*, an. XI, 5-6, 1958, p. 319-321.
- ²⁷ I. I. Barnea, *Arta creștină în România*, I. sec. III-IV, București, 1979, p. 49, pl. 2.
- ²⁸ D. Protase, *Problema continuității în Dacia, în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966, p. 150; B. Mitrea, R. I. R., XVI, fasc. I, p. 57.
- ^{28a} DACL, 13, 2, col. 2268-2389.
- ²⁹ Z. Milea, V. Feneșan, *Monumentul sculptural de la Potaissa, reprezentând un banchet funebru*, Rev. Muz., 3, 1966, p. 267-268; N. Gudea, I. Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988, p. 184-185; Pr. V. N. Popescu, *Simboluri euharistice în frescele din catacombele sec. I-III*, București, 1937; DACL, XIII.
- ^{29a} A. Bodor, *Un nou monument funerar, de la Gilău, înfățișând banchetul funebru*, în „Omagiul lui C. Daicoviciu”, București, 1960, p. 41-53.

- ³⁰ H. Daicoviciu, *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită, pe teritoriul provinciei Dacia*, *Apulum*, VII, 1, 1968; nr. 4.
- ³¹ Idem, *op. cit.*, nr. 1, p. 333.
- ³² Oct. Floca, *Monumenti romani inediti del distretto di Hunedoara*, Dacia, VII-VIII, 1937-1940, p. 337; idem, *Monumentele epigrafice și sculpturale de la Micia*, *Acta M. N.*, V, 1968, p. 111-124; Oct. Floca, W. Wolski, *op. cit.*, p. 50, fig. 126. La Micia (Vețel, Jud. Hunedoara), au fost descoperite trei capace de vase de lut ars (din sec. II și începutul sec. III), care poartă pe ele crucea creștină. Ele sunt considerate obiecte paleocreștine, aparținând secolelor II-III; Al. Nemoianu, *Trei obiecte paleocreștine descoperite la Vețel (Jud. Hinedoara)*. *Mitropolia Banatului*, XXIX, 1-3, 1979, p. 130-132. Considerăm data incertă.
- ³³ Oct. Floca, *Acta M. N.*, V, 1968, p. 119.
- ³⁴ H. Leclercq, *Paon*, *DACL*, XIII, 1, col. 1075-1097.
- ³⁵ Franz Cumont, *Fouilles de Doura-Europos (1922-1923)*, Paris, 1926.
- ³⁶ H. Lothar, *Der Pfan in der altchristlichen Kunst*, Leipzig, 1929.
- ³⁷ Franz Cumont, *op. cit.*, p. 230.
- ³⁸ *DACL*, XIII, 1, col. 1078, fig. 9597.
- ³⁹ Idem, *op. cit.*, col. 1084; col. 1077-1078, fig. 9598.
- ⁴⁰ Idem, *op. cit.*, col. 1086, fig. 9609.
- ⁴¹ Idem, *op. cit.*, col. 1910-9611.
- ⁴² C. Daicoviciu, *Monumente inedite din Dacia*, Cluj, 1931, p. 14-15; Vasile Cristescu, *Considerațiuni asupra unei stele funerare de la Cășei*, *R. I. R.*, 1932, vol. II, extras, fasc. II-III.
- ⁴³ Oct. Floca, *Acta M. N.*, V, 1968, p. 118, fig. 6.
- ⁴⁴ Oct. Floca, *Muzeul de arheologie Ulpia Traiana Sarmisegetuza*, Deva, 1967, p. 56.
- ⁴⁵ Gr. Florescu, *I monumenti funerari romani della „Dacia Superior”*. *EDR (Ephemeris Daco-Romana)*, Roma, IV, p. 146, fig. 77.
- ⁴⁶ Idem, *op. cit.*, p. 115, fig. 55; Oct. Floca, *Acta M.N.*, V, 1968, nota 21, menționează: „Considerăm că și pe acest monument sunt reprezentați tot păuni și nu porumbei”, cum afirmă Gr. Florescu, *op. cit.*, p. 113.
- ⁴⁷ S. Ferri, *Arte romana sul Danubio*, Milano, 1933, p. 40, fig. 5; Oct. Floca, *Acta M. M.*, V, 1968, p. 118, nota 22.
- ⁴⁸ Em. Panaitescu, *Castrul roman de la Cășei*, A.C.M.I.T („Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice. Secția pentru Transilvania”), Cluj, II (1929), III (1930-1931), p. 16, fig. 8; V. Christescu, *R. I. R.* („Revista Istorică Română”), București, II, 1932, p. 267, n.s; Oct. Floca, *op. cit.*, supra nota, p. 118.

- ⁴⁹ Oct. Floca, *op. cit.*, , p. 119.
- ⁵⁰ I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 197.
- ⁵¹ N. Iorga, *Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940, p. 8.
- ⁵² H. Daicoviciu, *op. cit.*, nota 30, numerele: 1, 2, 4, 7, 8, 11, 13, 14.
- ⁵³ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 344.
- ⁵⁴ *Ibidem*.
- ⁵⁵ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 149-150.
- ⁵⁶ *Ibidem*, *op. cit.*, p. 351.
- ⁵⁷ D. Tudor, *Sirienii în Dacia Superioară, Apulum*, IX, p. 569-664.
- ⁵⁸ I. I. Russu, Elemente siriene în Dacia Carpatică și rolul lor în „colonizarea” și „romanizarea” provinciei. *Acta M. N.*, VI, 1969, p. 167-185.
- ⁵⁹ Idem, *op. cit.*, p. 170; Daicoviciu, Petrovici- Stefan, *Die Entstehung der rumänischen Volkes und der rum. Sprache*, Bukarest, 1964; C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*, în „Apulum”, VII/1, 1968, p. 261-272.
- ⁶⁰ Pr. Ion Ionescu, *Simboluri paleocreștine din secolele II-III pe unele monumente funerare din Dacia romană. Acta M. N.*, 1, 1994, p. 241-251; Pr. Prof. Constantin C. Cojocaru, *Monumente paleocreștine de la Potaissa, „Mitrop. Ardealului”*, 1979, 7-9, p. 589-598, despre originea creștină a coronamentului funerar de la Potaissa, care păstrează imaginea delfinului însoțit de trident, afirmă: „propunem problema spre discuție” (p. 598).

3. TERMENI CREȘTINI DE ORIGINE GRECO - LATINĂ ÎN LEXICUL LIMBII ROMÂNE DIN EPOCA DACO - ROMANĂ

Documentul cel mai autentic al vieții istorico - social - culturale a unui popor este limba lui vorbită. Cum spunea Bogdan Petriceicu - Hașdeu, „în limbă o națiune se privește pe sine însăși” (1887).

Pentru poporul român, creștinismul are un rol determinant în procesul etnogenezei sale ca popor român. Cum afirma Radu Vulpe, romanitatea și creștinismul sunt cele două coordonate magistrale ale etnogenezei române¹.

Acest adevăr istoric se poate documenta cu prezența termenilor creștini de origine latină din perioada daco-romană, secolele II - VI, în lexicul limbii române, care dovedesc atât vechimea creștinismului ortodox românesc, cât și aportul adus de creștinism procesului latinizării limbii române. Istoria poporului român este îngemănată de la nașterea sa cu istoria creștinismului ortodox de rit oriental și nu se poate studia și înțelege istoria poporului român, ca și a limbii române, fără cunoașterea istoriei și a vieții creștinismului ortodox românesc. Creștinismul a apărut și s-a afirmat o dată cu cucerirea Daciei de către romani, care a fost inclusă în mediul de cultură și civilizație romană. Ambele procese de romanizare și de creștinare, s-au încheiat în a doua

jumătate a secolului al VI-lea, înainte de conviețuirea cu slavii. Creștinarea dacoromanilor, ca și formarea poporului român s-au dezvoltat pe ambele maluri ale Dunării, în cadrul romanității orientale și cu legături neîntrerupte cu Imperiul de Răsărit. Cum afirma P. P. Panaitescu, continuitatea elementului romanic în Dacia a fost în primul rând o continuitate de cultură², și această cultură a fost cu precădere creștină, despre care C. Daicoviciu menționa: „Prin creștinismul împăciuitoare și blând, predicat în limba latină și cucerind și pe „varvari”, s-a întâmplat nu numai păstrarea romanității din Carpați, ci și întărirea și desăvârșirea acestei romanități”³.

Fenomenul s-a petrecut atât în fosta Dacie romană, cât și în ținuturile dacilor liberi.

Creștinismul în Imperiul roman s-a predicat în κοινή διάλεκτος, - dialectul grec comun, atât în Răsărit, cât și în Apus. Noii termeni creștini de origine grecească ajung să fie cunoscuți prin mijlocirea predicării și generalizării creștinismului în tot Imperiul roman. Unii termeni creștini sunt identici și în Apus și în Răsărit, dar unii sunt specifici în Occident și alții în Orient, datorită condițiilor de viață socială și împrejurărilor istorice diferite în care s-au răspândit. Precizarea acestor termeni, care sunt cei mai vechi termeni creștini, ne îngăduie să cunoaștem în ce măsură creștinismul ortodox românesc răsăritean este independent de la început de creștinismul apusean catolic și înlătură confuziile care se vehiculează despre dependența creștinismului latin ortodox de creștinismul catolic apusean.

Din materialul lingvistic păstrat în limba română rezultă că propagarea creștinismului s-a făcut pe cale orală și a avut un caracter de masă, iar prezența termenilor creștini păstrați în nordul, ca și în sudul Dunării pledează „în sprijinul unor relații continue între sudul și nordul Dunării”⁴. În provinciile dunărene, elenismele, atât termenii profani, cât și cei creștini au fost aduse de către

romani, de agenții obișnuiți ai romanizării, și nu de greci, iar vorbitorii le simțeau ca elemente integrante ale limbii latine⁵.

Numărul inscripțiilor grecești din Dacia este foarte mic, abia 25, pe când cele latinești se ridică la 2628 din 246 localități cercetate⁶, ceea ce dovedește că penetrația grecilor a fost slabă, ei fiind răsfirați pe întinderi mari și izolați în câteva centre urbane, neputând desfășura o înrâurire durabilă⁷. Elementul vechi grecesc, uman și lingvistic, n-a jucat un rol însemnat în formarea limbii române⁸.

Termenii creștini de origine greacă păstrați în limba română, prin filiera latină până în secolul al VI-lea sunt reținuți de H. Mihăilescu⁹ în număr de 17: 1. *biserică* (βασιλική); 2. *blestem* (βλασφημῆν); 3. *boteza* (βαπτίζειν); 4. *creștin* (χριστιανός); 5. *drac* (δράκων); 6. *Indrea* (Ἰνδρέας); 7. *înger* (ἄγγελος); 8. *Nicoară* (Νικόλαος); 9. *pască* (πάσχα); 10. *Paști* (πάσχα); 11. *preot* (πρεσβύτερος); 12. *sâmbătă* (Σαμβάτις, σαμβατίς, σαμβατείς); 13. *Sânmedru* (Δημήτριος + lat. *sanctus* > *sânt, sân*); 14. *Sâmpietru* (πέτρος + lat. *sanctus* > *sânt, sân*); 15. *Sângiorz* (Γεοργγος + lat. *sanctus* > *sânt, sân*); 16. *Sântoader* (θεοδόρος + lat. *sanctus* > *sânt, sân*); 17. *Sânziene* (Ἰωάννης + lat. *sanctus* > *sânt, sân*). La acești termeni vom adăuga și alții, și vom reține importanța lor pentru vechimea creștinismului românesc de origine latină dunăreană populară vorbită.

1. *aiasmă - iasmă, iazmă*. *Aghiasma mare* de la Bobotează în popor este numită *aiasmă - aiazmă*. În Banat se folosește și termenul *iasmă - iazmă*¹⁰. Din *aiasmă*, cu afereza lui *a* inițial avem *iasmă - iazmă*, cuvânt pe care dicționarele DL și DEX îl dau cu „etimologie necunoscută”. În greaca veche *αγιαζειν* înseamnă „a sfinți”, iar substantivul *αγιασμα* înseamnă „lucru sfințit”. În cultul creștin *αγιασμα* a dobândit sensul specific de „apă sfințită”. În latina populară, până în secolul al IV-lea, d. Chr., *g* intervocalic

dispare, cum a dispărut și în *ego - eu, magis - mai, magister - măiestru*¹¹, și din *agiasma* avem *aiasma - aiazma*, ceea ce dovedește vechimea creștinismului anterior secolului al IV-lea¹².

Din limba greacă, după secolul al IX-lea, cuvântul a trecut la bulgari, *agiazma*, la sârbi, *agiasmă, adzijazma*, la albanezi, *ajazmë*, și, prin filiera slavă, a trecut la români, de unde avem *agheasmă, aghesmui, aghesmuit, agheasmatar, agheasmător* (vas, recipient pentru *agheasmă*)^{12a}.

2. *aler - lerui, ler*, refren liturgic păstrat în colindele de Crăciun. Cuvântul ebraic *Halleluiah* (= a lăuda pe Domnul) a fost transcris în limba latină *alleluia*, care a dat în dacoromană, cu rotacizarea lui *-l-* intervocalic *aleruia* și prin afereza lui *a-* inițial neaccentuat, a dat *leruia*, prescurtat *lerui, ler*. Cuvântul a trecut și în onomastică: *Leru, Lera*, și în toponomie *Lerești* (Muscel). Se află numai în dialectul dacoromân, în stânga Dunării, cu vechime din secolul al IV-lea¹³.

3. *biserică*, din lat. *basilica*, cu rotacizarea lui *-l-* intervocalic, din grecescul *βασιλική*, casă împărătească. Cuvântul este menționat și în dalmată și în unele dialecte nord - italiene și în retoromană. Franceza are pe lângă descendentul latin *église, ecclesia, și basoche, basilica*.

Basilica a însemnat în epoca elenistică o sală din palatul imperial, iar în epoca romană locaș public de judecată, tribunal. Din epoca lui Constantin cel Mare (306 - 377) a dobândit sensul creștin de locaș de rugăciune închinat lui Dumnezeu, Împăratul ceresc¹⁴.

4. *blestema*, cu derivatele: *blestem, blestemat, blestemătie*, din lat. *blasphemare*, forma populară *blestemare*, din grec. *βλασφημεῖν*.

5. *boteza*, din lat. *baptizare - battizare*, cu *pt.* intervocalic > *tt* din gr. *βαπτίζω* (= a afunda în apă), care a primit în creștinism înțelesul special de: *a boteza*¹⁵, ar. *pătedzu (pătîdzare)*, mgl. *batiz (batizare)*.

De la *boteza* avem în limba română compusul *apă - botează*, cu afereza lui *a-* inițial, neaccentuat, *Bobotează*, sărbătoarea creștină de la 6 ianuarie, numită în limba greacă *Epifanie* sau *Theophanie* Τῶ 'Επιφάνια, Τῶ θεοφάνια = arătare, descoperirea Sfintei Treimi), dovadă că termenul creștin *boteza* ne-a venit din partea unor vorbitori de limba latină, și nu greci, iar pe teren dacoroman a dat compusul *apă - botează*, cum se mai aude și astăzi în Țara Oașului, în Crișana și în alte părți.

6. *Cristos*, din lat. *Christus*, gr. χριστός, care a dat în limba română *Cristos*, cu trecerea lui *ch-* în *c-*, ca din *charta - carte* (scrisoare). Forma *Hristos* în limba română este greco - slavă, literar - etimologică, echivalentul ebraicului *Messiah* (= Unsul lui Dumnezeu), care însoțește numele propriu *Iisus*, traducerea în limba greacă a ebraicului *Iehoșua (Ioshua)* (= Mântuitorul), gr. Ἰησοῦς în lat. *Jesus*, iar în dacoromană *Iisus*, cu închiderea lui *e* în *i*, ca în *bene - bine, plenus - plin*^{15a}.

7. *Creștin* (ar. *criștin*), din lat. *christianus*, din gr. χριστιανός. Cuvântul s-a răspândit, afirmă H. Mihăiescu, mai ales începând din veacul al II-lea, când mai stăruia încă pronunțarea *c*, și nu *h*, și a dat în limba română forma *creștin*¹⁶. Forma *christianus* ar fi trebuit să devină, după evoluția fonetică normală, *creșin*, ca în *pășune*, din *pastionem* sau *ușă* din *ustium*. Forma cu *-t-* se poate explica printr-o apropiere conștientă de numele latin *Christus*¹⁷, pronunțat în românește *Cristos*, ca în urarea *Cristos a înviat!*, prima evanghelie creștină.

8. *drac*, din lat. *draco, dracus*, gr. δράκων (= șarpe, balaur), de la conceptul întrupării satanei în șarpe, care a adus căderea primilor oameni din rai. Sensul românesc se regăsește în albaneză și în franceza dialectală¹⁸. Celelalte limbi romanice păstrează cuvântul respectiv cu noțiunea de *șarpe, balaur*, ca în italiană,

dragone, în provensală, *dragó*, în catalană *trago*, în spaniolă, *dragón*. Din limba greacă cuvântul a trecut și în slava bisericească *drakon*ѣ, *drakun*ѣ.

9. *Indrea sau Undrea*, din Ἄνδρέας. La 30 noiembrie se sărbătorește Sfântul Andrei, după care începe luna decembrie, numită din popor *Indrea* sau *Undrea*. În onomastică avem *Ondrea*, *U(n)drea*, și *Udrescu*, în topomimie avem *Ondrești* și *Undrești*. La poporul român, Sfântul Andrei se bucură de o cinstită deosebită, cum o dovedesc colindele de ziua sa, îndeosebi în Dobrogea, predicarea lui fiind legată și de acest pământ românesc. Informațiile păstrate de *Sinaxarul* Bisericii din Constantinopol spun că Apostolul Andrei a provăduit Evanghelia în provinciile Asiei Mici, precum și în ținuturile din jurul Pontului Euxin (Marea Neagră), iar la Odessos (Varna, în Bulgaria) a hirotonit episcop pe ucenicul său, Ampliat sau Amplias, sărbătorit în Biserica de Răsărit la 30 octombrie¹⁹.

10. *Înger*, din lat. *angelus*, din gr. ἄγγελος (= sol, vestitor). Cuvântul este cunoscut cu sens creștin „după veacul al III-lea”²⁰.

11 - 12. *martor* și *mărturie*. Cuvântul vechi grecesc μάρτυρ (gen. μάρτυρος, ac. μάρτυρα) a folosit trei forme paralele pentru nominativ: μάρτυρ, μάρτυρος, din care a derivat substantivul μάρτυρία = mărturie²¹. În limba latină cuvântul a fost primit cu fonetismul *martur*, cu *u* pentru *ϑ*, moștenit în limba română, *martor*, cu derivatul + sufixul *-ie*, *mărturie*, contaminat de slavul *mărturisi* (sl. *marturisasi*), cu derivatul + sufixul *-re*, *mărturisire*).

În provinciile dunărene și în Occident a circulat în sec. I - III cuvântul *martyr*, pronunțat *martur*, cu sensul de *martor*, iar începând cu secolul al III-lea s-a dezvoltat pretutindeni înțelesul creștin de *martir*²². După secolul al IX-lea cuvântul *martir* a fost contaminat în limba română cu sl. *muceniku*²³.

13. *Paști*, din pluralul latin *Paschae*, singular *Pascha*, primit din gr. *πάσχα*, de origine ebraică, sărbătoarea *Paștilor*. Din singularul *pascha* avem în românește *pască*, cu folosirea lui *c* pentru *ch*, pronunțare folosită și în limbile romanice²⁴. Din gr. *πασχαλίου* avem în românește *pascalie*, carte care cuprinde date cu privire la fixarea sărbătorii *Paștilor*.

14 - 15. *piscup - piscupie*. Cuvântul grecesc *ἐπίσκοπος* (= supraveghetor, administrator) a fost primit cu sensul creștin și în latină, *episcopus*, și în slava bisericească, *jepiskop, jepiskup*. În limba română avem din *episcopus*, prin căderea lui *e* inițial neaccentuat și cu închiderea lui *-o* neaccentuat în *-u*, *piscup*, de la care s-a format, cu sufixul *-ie*, derivatul *piscupie*. Cuvântul îl întâlnim în onomastică și în toponimie: *Piscupești, Piscupescu, Piscupeasca* etc.²⁵. Cuvintele respective se întâlnesc în secolul al XVI-lea în *Cazania a II-a* a lui Coresi (1581) și în *Palia de la Orăștie* (1582)²⁶. În secolul al XVIII-lea se întâlnește cuvântul *piscupie* folosit în vremea lui Constantin Brâncoveanu (1688 - 1714), în *Cronica lui Radu Greceanu*. Termenii *episcop și episcopie* ne-au venit în limbă ca neologisme după Constantin Brâncoveanu, o dată cu influența bizantino - fanariotă²⁷.

16. *preut - preot*, de la adjectivul grecesc *πρεσβύτερος* (= mai bătrân, mai în vârstă), în lat. *presbyter - terum*, în română, cu căderea intervocalică a grupului *-sb-* și cu *ϑ - y* rostit *u*, *preut*, pe teren românesc *preot*, ar. *preftu*, ir. *preft*. În limba latină cuvântul *presbyter*, apare începând din secolul al III-lea, atât în Peninsula Balcanică, cât și în Occident²⁸.

17. *râmeș(i)*, din lat. *eremitus*, de la *eremita, -ae* din grecescul *ἔρημιτης*, - *οϑ* = singuratic, eremit), din *ἔρημιός* (= loc solitar, deșert). Cu afereza lui *e-* inițial neaccentuat, cu trecerea următorului *-e-* în *-â-* înaintea unei consoane nazale, provocată de *-r-* precedent, cu deschiderea lui *-i-* accentuat în *-e-* și cu asibilarea

lui *-t-* latin + *e*, *i* în *-ț(i)*, cuvântul *râmeț(i)* ne vine din perioada dacoromană (sec. II - VI, VII). Cuvântul *râmeț(i)* a fost împrumutat și în maghiară, *remete*, ca și *zembeta*, din *sâmbătă*, din lat. *sambatha*²⁹.

DLR reține numai cuvântul *remeție*, s.f. (rar) = schit, pl. *remeții*, după maghiarul *remete* (= pustnic). În realitate, fenomenul fonetic este invers, din română cuvântul a fost primit în maghiară, și nu din maghiară în română. Cuvântul se găsește și în italiană, *romito*³⁰.

18. *sâmbătă*, din lat. vulg. *sambata*, cuvântul atestat din sec. II, din gr. *σάββατος*. K. Dietrich citează formele *Σαμβατίς*, și *Σαμβατείς*, și *Σαμβάτις*, după inscripții anterioare secolului al VI-lea al erei noastre, care explică forma latină cu *-m-* existent încă în limba semită, de unde s-a transmis în greacă și latină³¹. Din română, cuvântul a trecut și în maghiară³².

19 - 28. Păstrăm un număr de sărbători creștine cu nume proprii sau semite compuse cu lat. *sanctus* - *sânt*, *sân*, din perioada dacoromană: *Sâmți*, sărbătoarea de la 9 martie, 40 de martiri (mucenici): *Sântă - Mărie*, ar. *Stâ - Mărie (Stă - Mărie)*, mgl. *Stă - Măria*, sărbătoarea de la 15 august, *Mare*, - și la 8 septembrie, *Mică*, din *Sancta Maria* (''Αγία Μαρία); *Sâmedru*, ar. *Sânmedru (Sâmedru, Samedru, Sumedru)*, din *Sanctus Demetrius* (Δημήτριος), nume de sărbătoare specific ortodoxă, la 26 octombrie, care „a pătruns de timpuriu, și anume înainte de pronunțarea vocalei η ca *i*”³³; *Sân(n)icoară*, la 6 decembrie, din *Sanctus Nicolas* (Νικόλαος), nume folosit și în onomastică, *Nicoară*, și în toponimie, *Nicorești*, (Vaslui); *Sân - Gior(d)z*, ar. *Sâm-Gorġu*, la 23 aprilie, din *Sanctus Georgius*; *Sâmpetru*, ar. *Sâmkétru, Sumkétru*, la 29 iunie, din *Sanctus Petrus* (πέτρος); *Sânțoader*, din *Sanctus Theodorus* (θεόδωρος), la 17 februarie;

Sânzienele, din *Sanctus Ioannes - Sanctus dies Ioannes* (Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης), la 24 iunie; *Sânvăsâi*, din *Sanctus Vasilios* (Βασίλειος), la 1 ianuarie.

Termenii creștini proveniți din greaca comună - κοινὴ διάλεκτος, în latina dunăreană, păstrați prin filiera latină populară vorbită, până astăzi în limba română, se ridică, după tabelul nostru, la un coeficient egal cu cel din Romania Occidentală, prezentat de H. Mihăescu³⁴ care se caracterizează printr-un aspect mai rustic, mai popular, propriu condițiilor unui tablou real de viață din Romania Orientală dunăreană, spre deosebire de termenii creștini din Romania Occidentală, care au un caracter în general cărturăresc, administrativ - eclesiastic și citadin, „termeni mijlociți de limba cărturărească, din cercurile oamenilor de știință, din sferele reprezentanților conducători ai Bisericii apusene”³⁵.

NOTE

¹ Radu Vulpe, *Romanitate și creștinism - coordonatele etnogenezei române*, în „De la Dunăre la Mare”, Galați, 1979, p. 21 - 22.

² P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 106 - 107.

³ C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj - Napoca, 1969, p. 526.

⁴ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 56.

⁵ *Ibidem*.

⁶ H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București - Paris, 1978, p. 319.

⁷ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române*, p. 184.

⁸ *Ibidem*, p. 185.

⁹ *Ibidem*, p. 65.

¹⁰ DL (Dicționarul limbii române), 1, 1, p. 68.

- ¹¹ Al Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 170.
- ¹² I. Ionescu, *Note lexicale*, în „Limba română”, XLII, 9, 1993, p. 432.
- ^{12a} *Ibidem*
- ¹³ Idem, *Originea cuvântului ler în limba română*, în „Limba română”, X.L., 1991, 5 - 6, p. 265 - 268.
- ¹⁴ Th. Capidan, *Basilica*, în „BOR” (Biserica Ortodoxă Română), LVI, 1 - 3, 1938, p. 3 - 12; P. Abischer, *Basilica, ecclesia. Etude de stratigraphie linguistique*, în „Revue de linguistique romane”, XXVII, 1963, p. 119, 164; C. Daicoviciu, în „Steaua”, 1967, p. 11 - 13; G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, 1980, Iași, p. 93; I. Barnea, *Preocupări ale Sfântului Constantin cel Mare, la Dunărea de Jos*, în „Mitropolia Olteniei”, XXXII, 1 - 2, 1980, p. 32.
- ¹⁵ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române*, p. 56, îl prezintă întâlnit în Imperiul roman din secolul al III-lea, Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, p. 123, precizează că fenomenul fonetic *pt* redus la *t*, ca în *botează* (ar. *pâtidzari*), *otimo*, *scritus*, e atestat în latina vulgară.
- ^{15a} I. Ionescu, *Note lexicale*, (nota 12), p. 430.
- ¹⁶ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota p. 57.
- ¹⁷ *Ibidem*.
- ¹⁸ *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, 1902, în „Prophylaeum ad Acta Sanctorum novembris”, col. 175;
- ¹⁹ Pr. prof. I. Rămureanu, *Noi considerații privind pătrunderea creștinismului la traco-geto-daci*, în „Ortodoxie”, XXV, 1 1974, p. 170; idem, *Sfinți și martiri la Tomis - Constanța*, în „BOR”, XCII, 7 - 8, 1974, p. 975 - 977.
- ²⁰ H. Mihăescu, *op. cit.*, nota 4, p. 56.
- ²¹ Idem, p. 47 - 48.
- ²² *Ibidem*.
- ²³ Pr. Ion Ionescu, *Coordonate creștine romano - bizantine în procesul de formare a limbii și poporului român*, în „BOR”, XVIII. 5 - 6, 1990, p. 134 - 135.
- ²⁴ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 53.
- ²⁵ Iorgu Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 360.
- ²⁶ Florica Dimitrescu, *Contribuții la istoria limbii române vechi*, București, 1973, p. 202.
- ²⁷ Pr. I. Ionescu, *Doi termeni paleocreștini din epoca dacoromană*, în „Limba Română”, XLIII, 1 - 2/1994, p. 28 - 29; Idem, *ibidem*, în „Studii Teologice”, XLV, 1993, 5 - 6, p. 81 - 84.

²⁸ H. Mihăescu, *op. cit.*, nota 4, p. 58.

²⁹ Al Rosetti, *op. cit.*, nota 11, p. 386.

³⁰ Pr. I. Ionescu, *op. cit.*, nota 27, p. 30.

³¹ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota 15, p. 58.

³² Al Rosetti, *op. cit.*, p. 386.

³³ H. Mihăescu, *op. cit.*, p. 58, nota 4.

³⁴ Idem, p. 44; *abbas* ('αββάς), „abate” *abbatissa*, „conducătoarea unei comunități religioase”, *abyssus* ('αβυσσος) „infern”, *angelus* ('αγγελος), „înger”, *azymos* ('αζυμος), „pâine nedospită, azimă” *baptismus* (βαπτισμός), botez”, *baptizare* (βαπτίζειν) „a boteza”, *basilica* (βασιλική), „biserică”, *blasphemare* (βλασφημεῖν), „a blestema”, *blasphemia* (βλασφημία), „blestem”, *blasphemia*, „blestem”, *ecclesia* ('εκκλησία), „biserică”, *elemosyna* ('ελεμοσύνη), „milostenie”, pomană, „Eriphania” ('επιφάνεια), „arătarea Sfintei Treimi la Botezul Domnului”, 6 ianuarie, *episcopus* ('επίσκοπος), „episcop”, *martyrium* (de la μάρτυρ), „martiraj, martiriu”, *necromantes* (νεκρομάντις); „care cheamă cu jurământ pe morți, necromant”, *necromantia* (νεκρομαντία), „chemare a morților, necromanție”, *parabola* (παραβολή), „asemănare, parabolă”, *parabolare*, („a vorbi”), *paradisus* (παράδεισος), „grădină, paradis”, *paronymphus* (παράνυμφος), „care conduce mireasa”, păstrat numai în sardă, *parochia*, „parohie”, *parochus* (πάροχος), „conducătorul unei parohii, paroh”, *pascha* (πάσχα), „sărbătoarea Paștilor”, *sarcophagus* (σαρκοφάγος), „sicriu, sarcofag”, *schisma* (σκῖσμα), „schismă, despărțire”, *synodus* (σύνοδος), „adunare, sinod”, *Theophania* (θεοφανία), „sărbătoare” (la 6 ianuarie).

I.a acest tabel am mai adăuga și termenii: *catolicos* (καθολικός), „universal, general”, și *Pentecosta* (πεντηκοστή), „Cincizecime, Pogorârea Sfântului Duh”.

³⁵ *Ibidem*.

4. TERMENI CREȘTINI DE ORIGINE LATINĂ ÎN LEXICUL LIMBII ROMÂNE DIN EPOCA DACO-ROMÂNĂ

În limba română terminologia creștină de origine latină - latina populară dunăreană - dovedește vechimea creștinismului ortodox românesc din epoca daco-romană (sec. II-VI); stratul cel mai vechi fiind cel împrumutat din greaca veche, din dialectul comun - *κοινή διάλεκτος*, transmis în limba română prin aceeași filieră latină. Un alt fond lexical a fost împrumutat direct din limba latină, care a dobândit însă conținut și sens nou, creștin, după cum au fost creați și termeni speciali în limba latină, pentru a denumi noțiunile noi creștine care se predicau unei populații latinofone păgâne.

Din categoria cuvintelor latine împrumutate direct din limba latină sau create special pentru a denumi noțiunile noi creștine în limba latină, cităm:

Ajun, ajunare (< lat. **aiunare-ieiunare* = a răbda de foame, a nu mânca nimic), ar. *agiun, agiunare*. Cu sens creștin, a nu mânca și bea nimic în anumite zile, cum sunt: *Ajunul Crăciunului, Ajunul Bobotezii, Vinerea Mare sau Vinerea Patimilor, Ziua Crucii*, la 14 septembrie, sau ca un vot luat personal, în anumite împrejurări ale vieții. Un *ajun* total a ținut Iisus Cristos timp de 40 de zile și 40 de nopți în pustia Carantanei înainte de a începe activitatea misionară.

Altar (< lat. *altarium*), restituit după pl. *altaria*, *-ibus* = *altare*, sing. rar și târziu¹. În it. *altare*, fr. *autel*, sp. și pg. *altar*, ca și în vechea slavă, *olutari*, în bl. *oltar*, rus. *oltari*, trecut din slavă și în vechile traduceri românești din l. slavonă, *oltar*. Termenul este numele părții din interiorul unei biserici, despărțite prin *catapeteasmă* (< ngr. καταπετασμα) sau *tâmplă* (lat. *templa*, *templum*), în care se oficiază de către ierarhia bisericească *liturgia* (< gr. λειτουργία, sl. *liturgija*).

Căpăta, *căpătare*, vechi **căpetare* (< lat. **capitare* = a ajunge la capăt, a termina), în it. *capitare* (= a ajunge). În epoca de formare a limbii române, afirmă G. Ivănescu, cuvântul român a fost pus în legătură cu *capăt*, „sfârșit”, care e format pe baza pluralului *capete*, moștenit din latinește. În aromână, **capitare* a ajuns să însemneze „a tunde oile în jurul capului”, iar *căpit* a ajuns să însemneze „lâna capului”. Evoluția semantică, atât de deosebită, a cuvântului aromân pare a se fi produs mai târziu, după secolul al VII-lea².

Cu sensul creștin, cuvântul *căpăta* îl păstrăm numai în daco-română, a primi o ofrandă pentru cei *răposați-repausați* (< lat. *repausare*), de obicei la anumite termene cultice, rituale, numite *capete* (< lat. *capita*), de 3, de 9, de 40 de zile, de un an etc., termene de slujirea pomenirii celor *răposați - repausați*, de unde avem în popor expresia „a purta capetele”. Ofrandele care se aduc la „capete, în biserici și la morminte, poartă numele de *căpețel*, pl. *căpețele* (lat. *capitellum*), contaminat în limba română cu sl. *kolačī*. Termenii creștini daco-romani: *căpăta*, *capete*, *căpețel-căpețele* dovedesc un creștinism legat de mediul rural daco-roman, care infirmă teoria imigraționistă din sudul Dunării.

Cârneleagă (s.f.), folosit de obicei la plural: *cârnelegi-cârnilégi* (< lat. *carne(m)* + *ligat*), termen creștin nou format din limba latină, ar. *cârleagă*, *cârledzi* și *cârledze*. În DLR se afirmă că „o explicație convingătoare din toate punctele de vedere nu

s-a dat încă acestui cuvânt". În DLR și în DEX explicațiile care se dau sunt eronate, cum am arătat și explicat cu alt prilej³, menționând că, prin termenul *cârnelegi-cârnilegi*, este numit intervalul de timp de la Crăciun și până la *lăsatul de carne, legatul de carne sau lăsatul (lăsata) secului de carne*, din seara Duminicii Înfricoșatei Judecâți, penultima duminică înainte de începutul *păresimilor*, „postul mare” al Paștilor. Această perioadă a anului este numită *cârnelegi-cârnilegi* și este legată în popor în special de consumul cărnii de porc⁴.

Câșlegi (s.f.pl.) (< lat. *caseu(m)* + *ligat*), ar. *câșleagă, câșledzi, câșleadze*, termen latin specific creștin ortodox, fiindcă romano-catolicii nu au pe *câșlegi* în ritul lor catolic. Prin *câșlegi* se înțelege săptămâna ce urmează după *cârnelegi-cârnilegi*, numită și săptămâna albă sau săptămâna brânzii (< lat. *caseus, -i*, „brânză”), în care creștinii ortodocși mănâncă ouă și produse lactate, până în seara Duminicii Izgonirii lui Adam din Rai, când are loc *lăsatul de brânză, lăsatul (lăsata) secului de brânză*. Prin extensie, însă, tot *dulcele Crăciunului*, adică de la Crăciun și până la *lăsatul secului de brânză*, se numește *câșlegi*, după cum se numesc și *câșlegile Paștilor*, care țin opt săptămâni după Paști, de unde avem în popor expresia: *opt, cu a brânzii nouă*. De asemenea, se numește și *câșlegile Sâmpietrului* (29 iunie-31 iulie), *Câșlegile de toamnă* sau *Câșlegile Sântă-Măriei* (15 august-15 noiembrie). În popor, aceste perioade din an se numesc *câșlegi*, fiindcă se consumă mâncăruri *de dulce* (< lat. *dulcis*), de *frupt* (< lat. *fructus*), cașul fiind un aliment dulce, de unde avem numirea de *dulcele Crăciunului*, care are două diviziuni: una când se consumă și carne și lactate, numită *cârnelegi*, și altă perioadă, de o săptămână, numită *săptămâna albă* sau *săptămâna brânzii, câșlegi*, când se consumă numai lactate și ouă, specifică, de la început, numai creștinismului ortodox, ceea ce dovedește că, de la început, din epoca daco-romană, creștinismul românesc a fost de rit ortodox, de limbă latină⁵.

οὐρανός

Cer, ceruri (lat. *coelum*), ar. megl. *ter*, ir. *cer*, gr. οὐρανός, spațiul cosmic nesfârșit, în care se află aștrii, cu partea văzută deasupra orizontului, bolta cerească, firmamentul. Cu sensul creștin este numit, tronul lui Dumnezeu și locașul îngerilor și al sfinților, lumea spirituală, nevăzută. „La început a făcut Dumnezeu cerul și pământul” (Fac. 1, 1). Prin cer se înțelege, în creștinism, lumea spirituală, iar prin pământ, lumea universului material.

Comând, cumând, de la *comânda* (< lat. *commandare-commendare* = a încredința, a recomanda, a pune în valoare, a înmormânta). Cu sensul creștin, este numită masa de pomenire a mortului, „*pomană*” (sl. *poměňũ*), precum și „a îndeplini riturile prescrise pentru morți”.

Crăciun, cu etimologie, pe care o considerăm justificată și fonetic și după înțeles, din *calatio*, *-onem*, cu rotacizarea lui (-l-) intervocalic și cu *č* provenit din *t+i+o*, ca în *tăciune* < *titionem, fecior* < *fetiulus* etc., care a dat în daco-romană *cărăciune*, prin contracție *crăciun*, dr., ar., mgl.: ar. *cârciun*, *crâcun*, mgl. *cărciun*⁶. í

Crăciunul era prima mare sărbătoare (lat. **servatoria*) creștină la începutul anului, *Christi Natalia, Nativitas Domini*, în it. *Natalia*, fr. *Noël*, în gr. Ἡ Γέννησις τοῦ κυρίου – νοῦ χριστῆ, ngr. τὰ χριστογενεα la care creștinii erau *vestiți* (o, ce veste minunată!) și *chemați* (lat. *calo,-are*) în *biserici* (lat. *basilica*), prin *cărinde-corinde* (lat. *calendae* < καλανδας, la singular* *calenda*), contaminare slavă în limba română cu *colindă* (v.sl. *koleda*), de către *corindători* (contaminare *colindători*). Refrenul liturgic din *corindele* de la Crăciun: *lerui, Doamne, lerui, ler* (lat. *alleluia-aleruia, leruia-lerui, ler*) dovedește caracterul religios creștin al *corindelor* românești de la Crăciun.

La sărbătoarea *Crăciunului*, la începutul anului, preoții făceau cunoscut în biserici *cărindarul* (lat. *calendarium*,

contaminare sl. *calendar*) sărbătorilor bisericești din timpul anului, în primul rând, data sărbătoririi Paștilor (lat. *Paschae*, sing. *Pascha* < *πάσχα*), cu dată schimbătoare, precum și marile sărbători bisericești legate de data Paștilor și cele cu dată fixă. Se anunța data lăsatului de carne, *cârnelégi-cârnilegi*, și data lăsatului de brânză, *câșlegi*, ca și începutul postului mare al Paștilor, *păresemi* (lat. *quadregesima-quaresima*).

Accastă realitate eclesiastică dovedește existența unei societăți organizate, pe obști sătești agricole, cu biserici și cu preoți.

La romani *calatio* era convocarea poporului de către preoții păgâni la fiecare zi întâi a lunii pentru a se anunța sărbătorile din luna respectivă, practică urmată mult timp și la romani, a umblatului preoților „de zi întâi” cu botezul prin casele enoriașilor lor. Cea mai importantă *calatio* era la începutul anului, numită de aceea și *sărbătoare* (lat. **servatoria*). La creștini, cea mai importantă sărbătoare la începutul anului era *Nativitas Domini*, sărbătorită în Biserica din Răsărit la început la 6 ianuarie, împreună cu *Epifania* sau *Theofania* (Τά Ἐπιφάνια Τά Θεοφάνια = arătarea sau descoperirea Sfintei Treimi la *Botezul Domnului*), sărbătoare mutată apoi la 25 decembrie din secolele IV-V, cum se sărbătorea și în Apus, și care fusese instituită oficial în Biserica romano-catolică de papa Liberius (325-366), la 25 Decembrie la Roma, pe la anul 353⁸.

Cele două sărbători au fost numite de populația daco-romană după caracteristicile lor, cea de la 6 ianuarie, *Botezul Domnului*, au numit-o apa botează *Bobotează*, cu labiala *p-* trecută la *b-*, când se oficia în biserici sfîntirea apei „mari” și se stropea, se botezau cu ea credincioșii și casele lor, iar sărbătoarea de la 25 decembrie, când credincioșii erau „chemați” în mod sărbătoresc prin *corinde* de *corindători*, au numit-o *calationem* > *cărăciune* > *crăciun*.

Crede (lat. *credere*), cu derivatul mai târziu în latină *credentia* > *credință*, „ansamblul prescripțiilor religioase”, în

gr. πίστις. Cu sens creștin, este virtutea teologică alături de nădejde și dragoste. Sfântul Apostol Pavel o definește: „Iar credința este încredințarea celor nădăjduite, dovedirea lucrurilor celor nevăzute” (Evr. 11,1). Ea este lucrarea harului lui Dumnezeu care produce în omul căzut starea de mântuire. „Căci dreptul prin *credință* va fi viu” (Rom. 1,17). Este deschiderea spirituală prin puterea harului lui Dumnezeu pentru prezența iubirii lui Dumnezeu, care s-a descoperit prin Cristos cel răstignit și înviat (I In. 5,2). Ea este „temelia pe care stă Biserica” (Sf. Ioan Gură de Aur), al cărei simbol (*de credință*) este *credeul-crezul*, formulat la sinoadele de la Niceea (325) și Constantinopol (381), mărturisit din secolul V-VI în limba latină și în bisericile daco-romanilor, cum o dovedește lexicul său aproape în întregime latin, ca și lexicul latin din *Rugăciunea domnească (Oratio Dominica)*, *Tatăl nostru*. Cu prefixul *în-* avem *încrede* și *încredere* = a da crezare, a se bizui pe cineva sau pe ceva, acțiunea de a (se) încrede. Cu sensul creștin, acțiunea de a se încrede în Dumnezeu.

Cruce (lat. *crux, crucem*), ar. *cruțe*, mgl. *cruți*, it. *croce*, fr. *croix*, sp.pt. *crúz*. În Imperiul roman până la Constantin cel Mare (306-337), *crucea* era instrument de tortură pentru criminali, când a devenit obiect de cult creștin: „Cruții Tale ne închinăm, Cristoase, și sfântă învierea Ta o lăudăm și o mărim”.

Cumineca (lat. *communicare-communicare* < *communico, -are* = a împărți), cu derivatele în română: *cuminecătură* și, în textele mai vechi, *cuminecăciune*. Ar. *cumânic*, (*c*)*um(â)nicare*. Sensul creștin este *a împărtăși (în+părtaș, parte + suf. as* < lat. *paras, -tis*), cu pâinea și vinul sfințite, trupul și sângele lui Cristos, spre deosebire de *missa* catolică, a împărtășirii credincioșilor numai cu *azimă, ostia*.

Termenul latin creștin *communicare-communicare* are o mare importanță pentru vechimea creștinismului românesc. Sufixul -

icare aparține latinei populare, anterior secolului IV⁹, ceea ce dovedește vechimea cultului creștin ortodox românesc în limba latină populară vorbită înainte de secolul al IV-lea. În Biserica romano-catolică, termenul creștin folosit este *eucharistie*, fr. *eucharistie* (< gr. εὐχαριστία, ας = mulțumire, I. Cor. 10,16), ceea ce dovedește că în Biserica romano-catolică la începutul creștinismului, în primele trei secole, cultul creștin s-a oficiat în limba greacă, iar la daco-romani s-a oficiat în limba latină populară. Pe când la Roma, liturghia se oficia cu *eucharistia* în limba greacă, în Daco-Romania, liturghia se oficia cu *cuminecare* în limba latină populară, care infirmă afirmațiile eronate despre proveniențele cultului creștin ortodox românesc ca venit din partea misionarilor Bisericii romano-catolice sau, și mai aberant, ca venit din partea slavilor sud-dunăreni.

În Daco-Romania, cultul creștin ortodox cu liturghia în limba latină populară vorbită nu ne-a venit nici de la Bizanț, din Constantinopol, fiindcă orașul a fost înființat de Constantin cel Mare în secolul al IV-lea, la 330, pe când termenul creștin daco-roman *cuminecare* este anterior secolului al IV-lea.

Cea dintâi liturghie a fost săvârșită de Iisus Cristos la Cina cea de Taină, în cadrul ritualului unei mese pascale iudaice, din seara zilei de miercuri spre joi, 13 spre 14 nisan (martie), poruncind ucenicilor ca „aceasta să faceți spre pomenirea Mea” (Luca 22,19). Centrul cultului creștin eclesiologic este sfânta liturghie, iar centrul sfintei liturghii este sfânta *cuminecare* sau sfânta *euharistie*, când episcopul sau preotul slujitor în timpul *epiclezei* (gr. ἐπικλήω = a invoca), face Invocarea Sfântul Duh și are loc transformarea pâinii și a vinului sfințite în Trupul și Sângele lui Iisus Cristos. În timpul acesta, la strană, se cântă „Pre Tine Te lăudăm”.

Baza liturghiei creștine a constituit-o liturghia Bisericii primare din Ierusalim, oficiată de Sfinții Apostoli, pusă mai târziu

pe seama Sfântului Iacob (cel Tânăr), rudenia (vărul al doilea al) Domnului Cristos, primul episcop al Ierusalimului, care a făcut parte din cei 70 de ucenici aleși de Iisus mai în urmă (Luca 10,1), numit și „cel drept” și „cel mic”, ucis cu pietre în anul 62. A participat și a prezidat Sinodul Apostolic, primul Sinod al Bisericii, din anii 49-50 de la Ierusalim. De la el ne-a rămas epistola care-i poartă numele (5 capitole), scrisă din Ierusalim la anul 61. Din Ierusalim, liturghia Sfinților Apostoli, numită a Sfântului Iacob (cel Tânăr, rudenia Domnului), a trecut în Antiohia, cunoscută ca liturghia antiohiană sau siriană. Originea liturghiilor ortodoxe este cea antiohiană sau siriană în limba greacă, care s-a localizat apoi în Asia Mică, în special în Cesarea Capadociei, prin secolul al IV-lea, iar ceva mai târziu și în Constantinopol. În secolele IV și V, ea era folosită aproape în tot Răsăritul, din care aveau să ia naștere liturghiile prelucrate în limba greacă de Sfântul Vasile cel Mare (+379) și de Sfântul Ioan Gură de Aur (+404), cunoscute sub numele de liturghii bizantine și care au înlocuit liturghia de tip sirian-antiohian, numită a Sfântului Iacob (cel Tânăr). Procesul de înlocuire a avut loc „mai ales din secolul al VIII-lea înainte și s-a încheiat în secolul XIII”¹⁰.

În Daco-Romania s-a oficiat inițial în limba latină populară liturghia antiohiană-siriană, care a fost adusă în Dacia romană de coloniștii orientali și, în special, de creștinii din legiunile romane staționate în Dacia romană venite din Orient, cum au fost Legiunea a V-a *Macedonica*, în Dobrogea, mutată în 167-168 la *Potaissa* (Turda), ca și Legiunea XIII *Gemina*, adusă în 106 la *Apulum* (Alba-Iulia). Un rol important pentru Dacia în colonizarea și romanizarea ei, cum se știe, l-au avut sirienii, după cum au arătat D. Tudor¹¹ și I. I. Russu¹², ca și încreștinarea ei, cu liturghia siriană sau antiohiană, versiunea latină, începând cu secolul II.

Cunună, cununa (curuna, curura) (< lat. *cōrōnare*), ar., mgl. *curun (curunare, curunari)*, prin derivație + prefix. *în-, încununa*, ar. *ncurun*, mgl. *ancurun*. Panromanic, *corona* (gr. *κορνη*). În limba română, *coroană* este neologism. În creștinism a primit sensul de *taina cununiei*, de care sunt legați termenii *nun, nună, nuni* (< lat. *nonnus*), ar., mgl., alb. *nun*, ngr. *vovóc* ,*fin, fină, fini* (lat. *filianus, filius*), *mire, mireasă*, ar. *măireasă, miri*¹³, *naș, nașă, nași*, reg. *nânaș, nânași (nun + suf. -aș, prescurtat în naș, -ă)*. În it. *nonno* (= *bunic*), it. dial. (apul.) *nunnu*, vechi sard *nonnu* (= *nun, naș*), *ginere* (lat. *gener, -erum*), *noră* (lat. *nura nurus*); *soacră, socru* (lat. *socer socus*)¹⁴, de asemenea *nuntă* (lat. *nuptiae*), ar. *nuntă*, în creștinism *taina nunții*, sinonim cu *taina cununiei*. Din lat. *nuptiae* s-a ajuns la **nunțe*, apoi la *nunți*, ca plural, și după aceea s-a creat un singular *nuntă*, prin analogie cu *dată, dăți*¹⁵.

Cuvânt (lat. *conventus* = adunare, întrunire, de la verbul *convenio* = a se aduna, a se întruni, a se înțelege, un derivat al lui *venio*, a veni). Evoluția sensului pornește de la „adunare, întrunire”, pentru a se ajunge la „cuvânt, discuție, conversație”, într-un context social specific, unde reuniunile provinciale ale cetățenilor (*conventus civium Romanorum*) dețineau un rol important și erau adesea convocate. La acest aspect, arată H. Mihăilescu, trebuie adăugat rolul determinant al termenului creștin ‘*ομιλία* (*ομιλεω*)’ = a se întreține, cu a predica), în sl. *zbor*, „adunare, conversație, cuvânt”. În alb. *Kuvënt, kuvënd* (ar. *cuvendă* = întrunire, adunare, discurs, cuvânt), în ngr. *κουβέντα* , „conversație”. Evoluția semantică paralelă a termenului în trei limbi sud-est europene se explică prin influența gr. *ομιλία* „cuvânt”, „discurs”¹⁶, dar cuvânt, discurs cu sens religios, a predica, a explica pericopa unei evanghelii, și avem omilie mare, tematică, și omilie mică, exegetică. În limba română veche, *cuvânt*, împreună cu verbul *a cuvânta*, cu substantivul *cuvântare*, adjectivul *cuvântător* „erau folosite cu precădere în textele culte religioase”¹⁷. *Cuvânt* este

folosit și cu un sens creștin moral, ca în expresii: *om de cuvânt*, înțelegându-se om cinstit, om de caracter moral, în contrast cu *om fără cuvânt*, om incorect, fără caracter, sau: *Pe unde îți iese cuvântul, îți iese și sufletul*, care trimite la învățătura evanghelică: „Cuvântul vostru să fie: Ceea ce este da, da; și ceea ce este nu, nu!” (Mat. 5,37). Se întâlnește în invocații liturgice: *Binecuvintează, binecuvântat, binecuvântată*. Fiul lui Dumnezeu, Iisus Cristos, este numit *Rațiunea*, în gr. *Logosul* (ὁ ἰσός- ου), în traducerea românească *Cuvântul*. „La început era Cuvântul, și Cuvântul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvântul” (Ἐναρχῆ ἡ νόσος, καὶ ἰ σός ἦ ν πρὸς τὸν θεόν, καὶ θεὸς ἦ ν ο σός (Ioan, 1.1).

Duminică (lat. /*dies/ dominica*), ar. *dumânică* și *duminică*, mgl. *duminică* și *dumănică*, ir. *dumireke*, it. *domenica*, fr. *dimanche*, sp.pg. *domingo*, care a înlocuit pe „*dies solis*”, în ultimii ani ai secolului IV și s-a răspândit apoi în tot Imperiul roman treptat până în secolele V și VI¹⁸. *Dominica* a fost numită prima zi a *săptămânii* (lat. *septimana*) la evrei, în care a înviat Iisus, pentru care a fost numită de creștini „ziua Domnului” (lat. *dominicus, -a, -um* = al stăpânului). Este zi de *sărbătoare* (lat. *servatoria*) și de odihnă, care a înlocuit *sâmbăta* (lat. *sambata* < gr. σαββάτων), ziua de odihnă la evrei. Celelalte zile ale *săptămânii*, ar. *siptămână*, megl. *săptămonă*, au fost primite de creștini cu numele lor romane: *luni* (lat. *lunae (dies)*), *marți* (lat. *Martis (dies)*), *miercuri* (lat. *Mercuri(i)*), pop. *mercuris (dies)*, ar. *nércuri*, mgl. *nércur*, ir. *miercure*, *joi* (lat. *Jovis (dies)*), ar. *ģioi*, mgl. *joi*, *vineri* (lat. *Veneris (dies)*), ar. *viniri*, mgl. *viniri*, ir. *viner*¹⁹. Pentru numele lunilor romane, s-au folosit și termeni populari și din limba latină, păstrați până astăzi în vorbire: *ianuarius, -ii, gerar*, dar și *cărindar*, fiindcă la 25 decembrie, în „ultima lună a anului”, *Dies Natalia - Nașterea Domnului, calationem Crăciun*, li se aminteau sărbătorile religioase

din an, începând cu data schimbătoare a Paștilor; *febr(u)arius*, -ii (*mensis*) - *făurar* sau *faur* (lat. *faber*, -*bris*); *martius* (*mensis*) - (*Mars*, -*tis*), *marț* sau *mărțișor*, ar. *marțu*; *aprilis*, -*is*, a dat în daco-romană, cu afereza lui *a*- inițial neaccentuat și cu rotacizarea lui *-l* intervocalic, *prier*, ar. (*a*)*prir*; *maius*, -*i mai*, ar. *maiu*, ir. *măi*, în popor *florar* (lat. *flos*, -*oris* = *floare*); *iunius*, -ii (*mensis*) - *cireșar* sau *cireșel* (lat. *ceresia*); *iulius*, -ii (*mensis*) - *cuptor* (lat. *coctorium*); *a(u)gustus*, -*i* (*mensis*) - dr. *agust*, *agost*, *gust*, *gustar*²⁰; *september*, -*bris* (*mensis*) - *râpciune*; *october* -*bris* (*mensis*) - *brumărel*; *november*, -*bris* (*mensis*) - *brumar*; *december* -*bris* (*mensis*) - *undrea* sau *indrea*, - luna Sfântului Andrei - 'Ανδρέας *Indrea*²¹, care se sărbătorește la 30 noiembrie, a doua zi începând luna ultimă din an.

Dumnezeu. *Dumnezău*, *Dumnizeu*, *Dumnidzău* (lat. *Domine deus*, *Dominus deus*), ar. *Dumnidză(u)*. De la *Deus* avem în română *zeu*, *Dzeu*, *zău*, „vechi, cu sensul „Dumnezeu”²² și interjecția *Zău!*, „mă jur pe (Dumne)zău!, pe credința mea!”²³.

În creștinism, prin *Dumnezeu* se înțelege Ființa supremă, spirituală, personală și eternă care a creat lumea nevăzută, spirituală, și lumea văzută; „cele din ceruri și cele de pe pământ” (In. 1,3; Ef. 3,9; Col. 1,16), toate făcându-se prin Fiul, Iisus Cristos. Noul Testament prezintă pe *Dumnezeu* în unitatea ființei și în Treimea ipostatică. El este unul în ființa Sa, dar lucrează în Treimea ipostatică în care S-a descoperit; Tatăl, Fiul și Sfântul Duh (Mat. 3, 16-17; 28, 19; I Petru 1,2; F. Ap. 2, 3-4). „Dumnezeu era, este și va fi”, „Alfa și Omega” (Ap. 1,8; 4,8), „Dumnezeu este lumină” (In. 8,12; In. 1,5), „Dumnezeu este iubire” (1 In. 4,8¹⁸), „Dumnezeu este duh” și cere o închinare în duh și în adevăr (In. 4,24). Din iubirea de oameni a trimis Dumnezeu pe Fiul Său, Iisus Cristos, în lume ca să o mântuiască” (In. 3,16-17), fiindcă „voiește ca toți oamenii să se mântuiască” (I Tim. 2,14) și să le dăruiască viață veșnică (In. 10; 17,2).

Flurii - Florii (lat. **Florilia - Floralia*, zeița florilor la romani). Termenul creștin daco-roman este *Flurii* și el se aude și astăzi în Zarand, în Munții Apuseni, în Maramureș, în Crișana și în alte zone ale țării²⁴, ca și onomasticul *Flurie*. Pe teren românesc s-a format mai târziu *Florii*²⁵. Sărbătoarea de primăvară a zeiței florilor la romani a primit sensul creștin la daco-romani de sărbătoarea din Duminica dinainte de Paști, a intrării triumfale a lui Iisus în Ierusalim, când sărbătoarea este împodobită cu ramuri de salcie, în biserici, la porți și ușori și în case, în amintirea întâmpinării lui Iisus cu ramuri de finic.

Frânc, frânci (lat. *francus*), cuvânt intrat din latina occidentală, după bătălia din 241 de la Mayența, în latina orientală, anterior despărțirii definitive a celor două imperii romane (începutul secolului al V-lea), prin care este înțeles numele generic pentru latinii catolici occidentali^{24a}.

Frupt (lat. *fructus*, *-pt-* din *ct*) și locuțiunea adj. și adv. *de frupt*, cu pref. *în-*, *înfrupta*, *înfruptare*. *Frupt* (s.n.) este produsul în lapte al animalelor mulgătoare, derivate ale laptelui. *De frupt* este mâncarea de lapte, ouă, carne, pește sau derivate ale lor, de la care creștinii, numai ortodocșii, sunt opriți în timpul posturilor să le folosească. *De frupt* este sinonim cu *de dulce* (lat. *dulcis*). *Înfrupta* are sensul de *a mânca de dulce*, în zile de „post”. Figurativ, a trage beneficii necinstite, a profita ilegal. Termenul *frupt* și locuțiunea adj. și adv. le avem numai în daco-română, pe toată aria românească nord-dunăreană, pe când în sudul Dunării, în dial. aromân, latinul *fructus* a evoluat în *frut* (s.n.), pl. *frute*, cu sensul de *fruct*²⁶, ca în italiană: *il frutto*, pl. *le frutta*, alături de *i frutti*, fr. *le fruit*, cu transformarea în italiană a grupului *-ct-* în *-tt-*²⁷.

În limba română, atât dialectul daco-român, cât și în cel aromân, avem și *fruct*, însă ca neologism, pătruns târziu, în secolul XIX. *Fruct* a înlocuit pe *frupt* (pentru produsul pomilor), dar *frupt*

a rămas în daco-română cu sensul de „produsul din lapte al animalelor mulgătoare”, folosit în lexicul creștin ortodox ca sinonim al lui *de dulce*. Această realitate lingvistică ne dovedește că, în timp ce la populația romanică sud-dunăreană ocupația principală era păstoritul, agricultura fiind secundară, la populația romanică din nordul Dunării ocupația principală era agricultura și pomicultura, iar păstoritul era ocupația secundară. Rezultă, fără dubii, că în nordul Dunării s-a practicat un păstorit agricol, de natură transhumantă, și nu unul nomad, și explică de ce numai în dialectul daco-român cuvântul *frupt*, produsul pomilor fructiferi, este sinonim cu produsul din lapte al animalelor mulgătoare²⁸. Este un argument lingvistic evident care infirmă, pe lângă alte argumente lingvistice și istorice, teoria tendențioasă politic a imigrației românilor din sudul Dunării în spațiul carpato-dunărean.

Ierta, iertare (lat. *libertare-libertus-liber* = sclav eliberat), ar. *l'ertu*, mgl. *l'ert* (*l'irtari, l'ärtari*). În creștinismul daco-roman, cuvântul a primit sensul de virtutea *iertării*, care ne trimite la epoca creștinismului primar, creștinii își eliberau sclavii și se considerau cu toții *frați* (lat. *frater,-tris*), cum avem ca exemplu Epistola către Filimon a Sfântului apostol Pavel. Verbul latin pentru a ierta este *ignosco,-oscere* și *remitto,-ittere, remissio*, fr. *rémission*. Numai în română avem pe *ierta* din *libertare*, ceea ce ne dovedește vechimea creștinismului românesc dunărean.

Închina, închinare (lat. *inclinare* (*in + clinare* = a *înclina*, a apleca, a (se) îndoi), ar. *ncl'in* (*ncl'nare*), meg. *ancl'in*. De la *inclinatio,-onem* avem dr. *închinăciune*, ar. *nclinăciune* (*ncl'inăciună*), mgl. *ancl'inăciun*, cuvânt cu înțelesul și de a „saluta” și de „devoțiune”, „toast”, fr. *révérence profonde*. În it. *inchinare*, vechi fr. *encliner*, prov., cat., *enclinar* are sensul numai de „a se înclina”, „a saluta”. Sensul religios de „a face semnul crucii”, „a se prosterna”, sinonim cu „a face mătăniei” (sl. *metanija*), se păstrează numai în română²⁹.

Înălțare (lat. **inaltiare*), cu sensul adoptat în creștinismul daco-roman (de *Înălțarea Domnului*, sărbătoare la 40 de zile după Învierea Domnului (lat. populară *in + vivere*), sărbătoarea cea mai mare a creștinilor, însoțită de urarea: *Cristos a înviat!* (lat. pop. *Christus invivit!*), prima noastră evanghelie creștină (< gr. τό εὐαγγέλιον, *ov = Vestea cea bună, Bunavestire*). În Apus avem *assumptio* pentru *Înălțarea* și *resurrectio* pentru *Înviere*, termeni cărturărești.

Judecător, arh. *jude, judec(e), judeș*, ar. *g̃iudicător* (lat. *iudicatorius* < *iudicare* = a judeca), *judecată* (lat. *iudicata*, pl. lui *iudicatum*). În creștinism, Iisus Cristos este *Dreptul Judecător* (In. 5,22; I Petr. 4,5), care va *judeca* lumea la *judecata de apoi* (lat. *ad-post*)(Mat. 24,30; 25, 31-46).

Jura, reg. *giura* (lat., panroman *iurare* < *ius, iuris*), ar. *g̃iur* (*g̃iurare*), mgl. *jur*, ir. *žură*, it. *giurare*, fr. *jurer*, sp. pg. *jurar*. *Jurământ* (< lat. *iuramentum* < *iurare*), reg. *giurământ*, meg. *jurământ*, *jurimint*, *jurumint*, it. *giuramento*, fr. *jurement*. De la *jura*, cu pref. *în-* și *sper-* avem *înjura* (lat. *injuriare*), a spune cuvinte injurioase sau de ocară la adresa cuiva și *sperjur*, cu două sensuri: 1. s.m. și s.f. pl. *sperjuri*; 2. *sperjururi*, s.n.; 1. Persoană care jură fals sau care își calcă jurământul, 2. Jurământ fals. Sensul creștin al cuvintelor *a jura, jurământ*, este mijlocul de întărire a unei făgăduințe luate sau date, de stabilire a unui adevăr prin luarea drept martor a numelor sfinte, în numele lui Dumnezeu sau al lui Cristos, jurându-se pe cruce, pe icoană sau pe evanghelie. „Ați auzit că s-a zis celor de demult: *Să nu juri strâmb*, ci să ții *jurămintele tale* (făgăduințele). Eu însă zic vouă: *Să nu vă jurați nicidecum... cuvântul vostru să fie: da, da! și nu, nu!*” (Mat. 5, 33-37).

Legământ (lat. *ligamentum ligo* = a lega, legătură, pact, obligație), ar. *ligămintu*. Cu sens creștin, este angajamentul,

obligația luată de bunăvoie de a urma un vot de îndeplinit. În Vechiul Testament avem *legământul* lui Dumnezeu cu Avraam, cu Isac, cu Iacov, cu poporul evreu de a-I urma voia, „legea Domnului”. În Noul Testament avem *legământul* lui Iisus Cristos, prin jertfa pe cruce pentru mântuirea tuturor celor ce cred în El.

Lege (lat. *lex, legem*), panroman = *lege*, ar. *leadze*, normă obligatorie de conduită în societate. În sens creștin, avem *lege naturală*, legea nescrisă, numită *legea morală*, care este înscrisă în inimile tuturor oamenilor, numită *legea cugetului*, care-l face pe om să deosebească binele de rău. *Legea revelată* sau descoperită de Dumnezeu oamenilor, scrisă în *Sfânta Scriptură*, *legea Vechiului Testament* sau *legea veche*, cu caracter ritualistic și juridic, numită și *legea talionului*; „ochi pentru ochi și dinte pentru dinte”. *Legea Noului Testament*, *legea creștină*, adusă de Iisus Cristos, este legea iubirii, „pentru că Dumnezeu este iubire” (I In. 4,8). În vorbirea românească avem expresia și de „*lege românească*”, sinonimă cu „*de lege creștină ortodoxă*”, expresie a simbiozei româno-creștine a poporului român.

Lumânare (lat. *luminaria luminare*), obiect confecționat din ceară de albine, astăzi și din surogate de ceară, folosit în ritualul creștin, ca și, de fapt, în ritualurile mai tuturor religiilor, cu simbolismul de lumină veșnică. Dumnezeu este numit *lumină* (I In. 1,5; Iacov 1,17; I Petru 2,9). Iisus se numește pe Sine: „Eu sunt lumina lumii” (In. 8,12). Se aprind lumânări cu simbolul de jertfă și pentru vii și pentru morți. În limbă avem expresia „a ține lumânarea” cu sensul de „a veghea pe cineva în momentul morții lui, ținându-i lumânarea aprinsă”.

Mântui, mântuire, cu originea pe care o considerăm din lat. populară, un compus din *man(us)* + *tueor, tuitus* = a mântui, mântuit, a apăra, a salva, a ocroti cu mâna (înțelegem, divină), și nu din magh. *menteni*, cum îl prezintă DLR și DEX. Sensul creștin este de *mântuirea*, de *salvarea sufletelor* de la moarte, adusă de Iisus Cristos.

Meserere din lat. *misereo*, *-ere* = a avea milă, folosit până în sec. XIX.

Minune (lat. *mirio*, *-onem* < *mirus* = mirare, minunat), fenomen ieșit din comun, supranatural, atribuit unei forțe divine. *Mântuitorul* a făcut nenumărate minuni: vindecări, alungări de demoni din cei îndrăciți, învieri din morți și, *minunea* cea mare, învierea Sa din morți. Sunt minuni adevărate și minuni false sau mincinoase (II Tes. 2,9).

Mormânt, *morminte*, *morminți* (lat. *monumentum* - *monimentum* = monument ce amintește de ceva, semn de recunoaștere. În română se înțelege groapa săpată în pământ pentru înhumarea unui decedat. În toate religiile se găsește cultul morților și cinstirea mormintelor, ca locuri sacre, unde se aduc pomeniri și *căpețele*, se aprind lumini, se tămâiază și se ridică semne, monumente, la creștini cruci, pentru cinstirea și amintirea morților. Mormintele sunt grupate în *cimitire* (< ngr. *kimitirion*), it. *cimitero*, rezervații sacre ocrotite de lege. În unele zone ale țării la *cimitire* se spun *morminți*, mai ales în Oltenia³⁰. Mormintele cuprind *oasele* (lat. *ossum*) celor decedați, pentru care se fac slujbe de pomeniri, se tămâiază și se stropesc cu vin și untdelemn, în special în zilele consacrate pomenirii morților, numite *sâmbetele morților*, sau când are loc deshumarea la 7 ani, cu slujba de „parastas” (sl. *parastasŭ*, ngr. *parástasis*).

Este de remarcat că numai în română se păstrează *monumentum* pentru *sepulcrum*, fr. *sespulcre*, cu sensul de mormânt. La romani mormintele erau străjuite pentru amintire și cinstire de *monumente*, opere sculptate cu figurine de zei sau cu chipurile sculptate în pietrele de calcar sau de marmură ale celor decedați și cu simboluri ornamentale. La creștinii daco-romani, locul *monumentelor* (lat. *monumentum*) l-au luat *crucile* (lat. *crux*, *crucem*), dar termenul a supraviețuit, că cei decedați erau cinstiți

prin semne distincte de către urmașii lor, considerate locuri sacre, dovadă a vechimii cultului morților la români, ca și a sedentarismului lor.

Pace, lat. *pax, pacem*, cu suf. *îm-*, *împăca* (lat. *(im)pecare*, starea de bună înțelegere între popoare și oameni, situația în care nu există conflicte armate sau răscoale între state și popoare. Cu sensul creștin, este virtutea morală, conform preceptului evanghelic: „Trăiți în pace unii cu alții” (Marcu 9,50; Rom. 12,18; Ef. 4,3). Cristos este numit și „Împăratul păcii” (Evr. 7,2), ca Cel ce a venit să întemeieze Împărăția lui Dumnezeu, care constă în „dreptate, *pace* și bucurie în Duhul Sfânt” (Rom. 14,17). Cristos este *pacea* noastră (Ef. 2,14). *Pacea* sufletească este darul lui Dumnezeu prin Iisus Cristos, ca darul împăcării oamenilor cu Dumnezeu și unii cu alții. Este mesajul îngerilor adus la nașterea lui Iisus: „... pe pământ *pace*, între oameni bunăvoire” (Luca 2,14). În cultul creștin, rugăciunile încep cu invocarea *păcii*: *Pace vouă!* - *Pax vobis!*, „*Cu pace* Domnului să ne rugăm!”

Păcat (lat. *peccatum* = greșală, eroare), ar. *picat*, mgl. *picat*, ir. *pecát*, it. *peccato*, fr. *péché*, sp. și pg. *pecado*. Cu sensul creștin, este călcarea unei legi sau a unei porunci evanghelice, abatere de la o normă religioasă-bisericească, morală, fărădelege. Cel dintâi păcat a fost *păcatul strămoșesc*, săvârșit de primii oameni în rai, prin neascultarea poruncii lui Dumnezeu, numit și *păcatul originar*. Păcatele sunt de mai multe feluri: *păcate de moarte*, îndreptate împotriva lui Dumnezeu cel în Treime Sfânt, numite păcate împotriva Sfântului Duh, neiertabile; *păcate capitale*, din care izvorăsc celelalte păcate; *păcate împotriva firii* (Rom. 1,26; Iuda 7), din pricina cărora au pierit prin foc Sodoma și Gomora (II Petru 22,6; Iuda 7; I Cor. 6,9). După felul săvârșirii lor, unele *păcate* sunt trupești și altele sufletești, unele îndreptate împotriva apropiatului și altele împotriva propriei persoane: beția, desfrâul etc.

Păgân (lat. *paganus* < *pagus* = bornă fixată în pământ), de unde înțelesul de „teritoriu rural delimitat prin borne, district”; locuitorul unui *pagus* = țaran. Ar. *pângân*, mgl. *păngon*, it. *pagano*, fr. *païen*, sp. *pagano*, pg. *pagão*. În română, avem și formele derivate: *păgâni* (= a deveni păgân), *pângări* (*pângăni*), a profana, a murdări, a dezonora; ar. *pângânescu* (*pângânire*) = a deveni păgân, mgl. *păngănes*; *păgânătate* (lat. *paganitas*, -*tatem*), ar. *pângânătate*, vechi fr. *paieneté*³¹. Păgânii erau necunoscătorii de Dumnezeu cel adevărat și unic (Ef. 2,12; I Tel. 4,5). Cuvântul *păgân*, țaran necreștin, ne trimite la o realitate socială istorică din epoca daco-romană, când locuitorii obștilor sătești nu erau încă creștini, și când în Dacia romană erau cetăți în care locuiau creștini, care au adus creștinismul și la sate, după ce cetățile romane din Dacia au fost dărâmate de popoarele migratoare barbare, începând din secolul al IV-lea cu năvălirea hunilor, la 375-376. Creștinismul daco-roman se dovedește a fi fost mai întâi citadin, ca în întreg Imperiul roman.

Păioară (lat. *palliola* < *palliolum* < *pallium* = togă, giulgiu). Este țasătura fină de in, de bumbac sau de mătase, vâl subțire care se așază în coșciug, peste trupul unui mort. Termenul este legat de ritualul înmormântării, venit de la romani, cu ritul înhumării, spre deosebire de ritul incinerării, al daco-geților.

Păresimi (lat. *quadragesimus*, -*a*, -*um*), care a fost folosit în latină în Biserică la feminin: *quadragesima* (*dies*), „a patruzecia zi înainte de Paști”³², prescurtat în vorbirea populară *quaresima*, și cu trecerea lui *qu-* în *p-*, ca în *aqua* - *apă*, avem în română *păresimi*, ar. *păreasini*, it. *quaresima*, fr. *carême*, sp. *cuaresma*, pg. *quaresma*. *Păresimi*, termen nou latin în Biserica creștină, reprezintă „postul Paștilor” sau „postul mare” în amintirea celor 40 de zile și 40 de nopți postite de Iisus în pustiul Carantanei înainte de începutul activității mesianice (Mat. 4, 1-2; Luc. 4, 1-2)³³.

Părinte, pl. *părinți* (lat. *parens*, *-entem*), panroman, bărbat considerat în raport cu copiii săi: *părinte* sau *tată*, fig. îndrumător, protector spiritual, fondator, întemeietor, inițiator al unei științe, al unei mișcări culturale; în limbajul bisericesc, Dumnezeu: „*Tatăl* atotțiitorul, făcătorul cerului și al pământului” (art. 1 din Crezul Niceoconstantinopolitan, 325, 381), apelativ pentru preot, monah, ierarhi. În uzul familiei avem *tată* (dr., ar., mgl.), it. dial. (merid.) *tata*, *tata*, *tá*, sp. *tata*, *taito*, pg. *tata*, *taita*, și cu adj. posesiv *tătâne-meu*, *tătâni-său*, ar. pl. *tătâni*.

În paralel cu *tată*, lat. *tata*, *-anes*, avem *mama* (lat. *mama*, *-anis*), *mumă*, *mume*, ar. *mumă*, pl. *mumân*, meg. *mumă*, pl. *mumon*, *mumi*. Pentru Mama Domnului Iisus s-a generalizat *Maica Domnului* (blg. scr. *Maika*). Cu sensul bisericesc, cuvântul *părinte* se folosește și pentru personajele biblice, „*Părintele* nostru Avraam” (Mat. 3,9; Luca 3,8), sau David, numit și *părintele* lui Iisus (Luc. 1,32), ca și pentru înaintașii spirituali ai creștinismului: *Părinți apostolici*, *Părinți apologeti*, *Părinți bisericești*.

Poporan, pl. *poporeni* (lat. *populus*). Păstrăm în limba română lat. *populus* în limbajul bisericesc, în *poporan*, pl. *poporeni*, sinonim cu *enoriaș(i)*, (< ngr. *enorie* + *suf. -as*), ca dovadă a vechimii încreștinării *poporului* (*populus*) daco-roman.

Priveghiu, *priveghere* (lat. *pervigilare*), *privighetoare*, pasărea care cântă și *priveghează* noaptea). Cu sensul de *privighetoare* este și „femeia care *veghează* șau *priveghează*, care participă noaptea de *veghe* la căptâiul unui mort”³⁴. De la un termen specific creștin, s-a format unul înrudit din natură, dovadă a productivității lexicului creștin latin în viața înconjurătoare daco-romană, a întrepătrunderii lor într-un mod de viață specifică populației latinofone daco-romane.

În ritualul creștin, se numește *priveghere* și slujba care se oficiază seara înaintea unei sărbători bisericești, unită cu vecernia. În unele ținuturi, ca în Munții Apuseni, în Vrancea și altele, este

obiceiul popular al „priveghiului”, de a asista noaptea pe mort, cu jocuri distractive, care ne duc cu gândul în lumea geto-dacilor, care se veseleau de moartea cuiva și se întristau la naștere, după relatările lui Herodot.

Ruga, rugă (lat. *rogare* = a cere), *rugăciune* (lat. *rogatio, -onis*) și *rugămintे* (*ruga* + suf. -*ământ*). La romani, *roga* (gr. $\rho\acute{o}\gamma\alpha$) era solda curentă primită numerar de ostași, „solda militară”. În creștinism a primit sensul nou, de comunicare spirituală cu Dumnezeu, după îndemnul lui Iisus: „Privegheați și vă *rugați*, ca să nu cădeți în ispită” (Mat. 26,41; Luca 22,40). Rugăciunea principală în creștinism este *Rugăciunea domnească - Oratio Dominica - Pater noster*. Rugăciunile sunt de mai multe feluri: *de cerere* (Mat. 6, 11; Mr. 11, 24; Luc. 11, 3-4), *de mulțumire* (Mat. 15,36; In. 11,41), *de laudă și de slăvire* (Mat. 11,25; Luc. 10,21; In. 17,4), *de iertare* (Mat. 6,12; 18,21; Luc. 11,4; 23,24), *de îngăduință* (Mat. 18,26), *de mijlocire* (Luc. 22, 31-32; F. Ap. 8,24; 12,5), *de adorare* (Mat. 6, 9-10; In. 4,24). După felul în care este făcută, este rugăciune individuală și rugăciune colectivă. Rugăciunea este un act de atitudine filială, de fiu prin har către Dumnezeu, pe Care-L numește „Tată”, ca în *Rugăciunea domnească: Tatăl nostru* (Mat. 6, 9-13), noi toți oamenii fiind fiii după har, răscumpărați prin sângele lui Cristos pe cruce, între noi fiind frați, rugându-ne unii pentru alții Tatălui ceresc.

Rusaie, rusăi, după cum se aude și astăzi în Zarand, în Munții Apuseni și în alte ținuturi, din epoca daco-romană, alături de *Rusalii, Rusale*, ar. *Arusale (Rusale, pl.)*, contaminare slavă cu *l, v. bg. rusalija, s. cr. rusalj(i), slav. rusalček, rus. rusalija (rusalka)*. Termenul vine din latinul *Rosalia (rosa = trandafir)*, sărbătoarea trandafirilor la romani, ceremonie anuală când se încoronau mormintele cu trandafiri. Din latina balcanică, termenul a trecut și în greaca bizantină, $\rho\theta\sigma\alpha\lambda\iota\alpha$, „sărbătoarea Sfintei Treimi”³⁵,

și în vechea slavă. Al. Rosetti afirmă că *Rusalii* (ar. *Arusal'e*, mgl. *Rusal'ă*), *Rusale* nu poate fi explicat direct din lat. *Rosalia*, fiindcă „acest termen ar fi trebuit să fie redat în română prin **rusaie* sau *rusai*”³⁶. În realitate, termenul *rusaie*, *rusăi* se aude și astăzi regional în limba română³⁷. În latina dunăreană, *Rosalia* a devenit la creștinii daco-romani sărbătoarea *Coborârii Sfântului Duh*, *Duminica Cinci-zecimii*, fiind sărbătorită la cincizeci de zile după Paști, ’ Η πεντηκοστῆ ἡμέρα Ft. Ap. 2, 1-4). Faptul că la creștinii daco-romani avem numele acestei sărbători din latinul *Rosalia*, dovedește că ei au primit creștinismul de la început în limba latină vorbită dunăreană, și nu au fost dependenți de Roma catolică, cu numele sărbătorii din limba greacă, *Pentecostes*, fr. *Pentecôte*.

Sărbătoare, provenit dintr-un „ipotetic derivat latin *servatoria*”³⁸, din *servo*, -are (= a păstra, a salva, a păzi, a veghea). Cu sensul creștin, este sărbătoarea religioasă, zi de odihnă, care păstrează termenul numai în română, pe când în it. *serbare*, sp. *servare*, are sensul „conform celor din latină”³⁹, fr. *fête*.

Sânt, *sântă*, pl. *sânți*, *sâmți* (lat. *sanctus* **sămtu* **sămtu* **sămtu sânt*)⁴⁰. După G. Ivănescu, „numai fazele mai vechi: *mpt* și *mt* au existat în epoca de formare a limbii române. La plural, *nț* > *mț*”⁴¹, cum avem în *Sâmți*, sărbătoarea de la 9 martie, „Sfinții 40 de mucenici” (sl. *mučenikŭ*). Ar. *sămtu* (*simtu*, *sintu*, *sântu*, *sân*, *sum*), mgl. *somt* (*săm*, *săn*)⁴². Formele cu *sânt*, *sân*, *sămt*, *sum*, intră în compunerea unor nume de sfinți, de origine ebraică sau greacă păstrați în limba vorbită din epoca daco-romană până astăzi, cum avem: *S(â)ntă-Măria*, *S(â)ntă-Mărie*, ar. *Stă-Mărie* (*Stă-Mărie*), mgl. *Stă-Măria* (< *Sancta Maria*), *Mare*, la 15 august, și *Mică* la 8 septembrie; *Sâmedru* (*Sumedru*), ar. *Sânmedru* (*Simedru*, *Samedru*, *Sumedru* (< *Sanctus Demetrius*); *Sân(n)icoară* (*Sâm(n)icoară*) (< *Sanctus* **Nicolas*) etc.

În limba română, *sânt, sântă* au fost contaminați cu sl. *sventŭ-sfânt*, după secolele IX-X.

Scriptura (lat. *scriptura* = scriere), cuvânt păstrat numai în română, cu sens religios, creștin, „separat de verbul de la care derivă”⁴³. Este o dovadă că daco-romanii au cunoscut și au folosit de la început „Sfânta Scriptură”.

Sec, secu, săc, săcu (lat. *siccus* = loc uscat, secat). Cu sens creștin, este actul volițional moral de a te reține să mănânci unele alimente (de origine animală) prescrise credincioșilor de către Biserică în anumite zile ale săptămânii sau în anumite perioade ale anului, numite „posturi”. Avem loc. adj. *de sec, săc*, sau „de post” și loc. vb. *a lăsa sec, săc, lăsatul secului, săcului* și începutul „*postului*”, al *Paștilor, Crăciunului, Sâmpietrului și Sântă-Măriei*.

Este recomandat ca postul de la anumite alimente să fie însoțit de rugăciune și înfrânare de la „păcatele” trupești și sufletești, căci „postul” - *secul-săcul* și rugăciunea stau la temelia vieții morale în Iisus Cristos (Mat. 17,21; Marc. 9,29).

Suflet (lat. **sufflitus, sufflare*). Sub aspect psihic, sufletul este totalitatea proceselor afective, intelectuale și voliționale ale omului. Cu sens creștin, *sufletul* (gr. ψυχή) este suflarea divină de viață sau forța spirituală care însuflețește trupul; este întipărirea vie a Sfintei Treimi - Chipul lui Dumnezeu - în om. Adam „a fost făcut (de Dumnezeu) cu suflet viu” (I Cor. 15,45). *Sufletul*, care este darul lui Dumnezeu, tinde spre Cel care l-a făcut, spre slavă și îndumnezeire după har. *Sufletul* fiind spiritual este nemuritor. Pentru mântuirea *sufletului* omului a venit și S-a jertfit Iisus, ca din moarte să-l aducă la viața veșnică. „Pentru că ce-i va folosi omului dacă va câștiga lumea întreagă, iar *sufletul* său îl va pierde? Sau ce va da omul în schimb pentru *sufletul* său?” (Mat. 16,26).

Tâmplă (lat. **templa < templum* = loc unde augurii observau auspiciile; loc consacrat pentru auspicii, templu, sanctuar). Cu sensul religios cultic, *tâmpla* sau *catapeteasma* (ng. τὰ

καταπέτασμα, ἄτος) era la templul din Ierusalim voalul sau tapiseria care separa sfânta sfintelor de sfânta (Mat. 27,51; Ev. 6,19). În bisericile creștine, *tâmpla* sau *catapeteasma*, din lemn sau zid, ornamentată cu icoane, separă altarul, unde slujesc clericii, de naos și pronaos, unde stau credincioșii la slujbele religioase. Termenul *tâmplă* ne duce la mediul urban, unde au existat *temple*, care au dispărut în urma migrațiilor hunilor (375-376), a căror imagine, cu sensul nou creștin, a fost transpusă și în bisericile creștine daco-romane.

Toca (lat. *toccare*), cu derivatul regresiv *toacă* = placă de lemn sau de metal pe care se bate ritmic cu unul sau cu două ciocănele, pentru a anunța începerea serviciului religios sau anumite momente ale lui în biserică sau la mănăstire, de unde avem expresia verbală: *bate toaca*, sau expresia: *ucigă-l toaca!*, imprecuație referitoare la *satan* (gr. < σατανᾶς), nume ebraic însemnând „potrivnic” sau „vrăjmaș”, redat în traducerea greacă prin διάβολος ființă spirituală, ca agent al răului în lume. Lucifer, căpetenia îngerilor răi, a fost alungat din cer de către Arhanghelul Mihail, din cauza păcatului mândriei lui, de a-și așeza tronul mai presus de Dumnezeu (Isaia 14,12; Luca 10,18). Iisus fiind ispitit în pustie de îngerul rău, la sfârșit îi poruncește: „Piei, *satano...*” (Mat. 4, 1-10).

Vegură (lat. *virgo*, *virginis* = fecioară, fată), fr. *vierge* = Fecioara Maria. Este termen cărturăresc în lexicul creștin, ajuns arhaism în limba română, unde s-a impus lat. popular **fetiola* = *fecioară* și **fetiulus* = *fecior*, ca și *făt* (lat. *fetus*) și *fată* (lat. *feta*).

Ca nume creștin, avem *Fecioara Maria*, care a înlocuit numele *Vegură*.

Din tabelul expus al lexicului creștin de origine latină, din epoca daco-romană (sec. II-VI) în limba română, pe care nu l-am epuizat în întregime, se dovedește un adevăr incontestabil, aportul important al factorului cultural creștin determinant „în procesul de romanizare de la originea poporului român”⁴⁴.

- ¹ H. Mihăescu, *La Romanité dans le Sud-Est de l'Europe*, Bucarest, 1993, p. 296.
- ² G. Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, 1980, p. 247-248.
- ³ Pr. Ion Ionescu, *Termeni de cultură creștină daco-romană*, în „Limba Română”, XL, 1991, 1-2, p. 59-81.
- ⁴ Idem, p. 60, nota 21.
- ⁵ *Ibidem*.
- ⁶ Idem, p. 62-6XLV, 1993, 5-6, p. 69-76.
- ⁷ Idem, *Originea cuvântului ler în limba română*, în „Limba Română”, XL, 1991, 5-6, p. 265-268.
- ⁸ H. Leclercq, *Nativité de Jésus*, în „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie”, ton XII, 1, col. 908.
- ⁹ H. Mihăescu, *Sufixul-icare în latina vulgară*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXVI, 1985, p. 233-236; Doina Barbu, *Lat. comunicare* (> în română și în celelalte limbi romanice), în „Studii și cercetări lingvistice”, XLIII, 1992, 1, p. 21-26. Nu reține aspectul liturgic al cuvântului, reținut anterior de H. Mihăescu, pe care nici nu-l citează.
- ¹⁰ Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgică specială*, București, 1980, p. 174-209.
- ¹¹ D. Tudor, *Sirienii în Dacia Inferioară*, în „Apulum”, IX, p. 569-664.
- ¹² I. I. Russu, *Elemente siriene în Dacia Carpatică și rolul lor în „colonizarea” și „romanizarea” provinciei*, în „Acta Musei Napocensis”, VI, 1969, p. 167-185.
- ¹³ G. Ivănescu, *op. cit.*, nota 2, p. 259, admite pentru *mire* o origine tracă **milu*, „iubit”; I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 354-355, afirmă că „aparține la rad. i.-e. **merio* = om tânăr, v. ind. *mārya* = „bărbat, tânăr, ibovnic, pețitor”; prin Transilvania, *mire* are sensul și de: „tânăr”; Gr. Brâncuș, *Vocabularul autohton al limbii române*, București, 1983, p. 143, „mai probabilă este proveniența lui din substrat”, problemă reluată de autor în *Istoria cuvintelor*, București, 1991, p. 82-87; L. Wald și D. Slușanschi, *Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene*, București, 1987, p. 116, unde se propune, ca etimon, lat. *miles*, cu calchiera unui dacic *mari-*, „mire”, „postulabil pe baza gr. μείρ, – αξ, sanscr. *mārya-*, lat. *mari-tus*”.
- ¹⁴ H. Mihăescu, *op. cit.*, nota 1, p. 300, 273-274.
- ¹⁵ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 208.

- ¹⁶ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 56, 237.
- ¹⁷ Grigore Brâncuș, *Istoria cuvintelor*, București, 1991, p. 35.
- ¹⁸ Vasile Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București, 1911, p. 107.
- ¹⁹ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 301-302.
- ²⁰ *Ibidem*.
- ²¹ Cf. și Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, București, 1980, p. 170.
- ²² I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 151.
- ²³ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 297.
- ²⁴ Pr. Nicolae M. Popescu, *Floriile și Savalia*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXIII, 1945, 7-8, p. 363-375.
- ^{24a} I. Siatbei, *Asupra raporturilor lingvistice medievale între Estul și Vestul romanic*, în „Omăgiu lui Iorgu Iordan”, București, 1958, p. 838.
- ²⁵ Aî. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 174.
- ²⁶ Tache Papahagi, *Dicționarul dialectului aromân general și etimologic*, București, 1963, p. 474.
- ²⁷ G. Ivănescu, *Despre schimbările fonetice italiene de tipul -ct- -tt- și -gd- -dd-*, în „Italica”, II, Iași, 1942, p. 124; idem, în *Istoria limbii române*, nota 2, p. 98, nota 1, și p. 143.
- ²⁸ Pr. Ion Ionescu, *op. cit.*, nota 3, p. 58-59.
- ²⁹ H. Mihăescu, *op. cit.*, nota 1, p. 297.
- ³⁰ G. Ivănescu, *op. cit.*, nota 2, p. 361, cu discuția legată de *Kimitir* și *cimiter* de origine latină și *morminți*, considerat un „fel” de calc lingvistic după bulg. *grobiate*, „cimitir”, sârbocr. *groblje*, „cimitir”, derivate de la *grobu*, „mormânt”. Considerăm că este vorba de un simplu plural regional de la *mormânt - morminți*, fără trimitere la bulgară și sârbocroată.
- ³¹ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 295-296.
- ³² Idem, p. 299.
- ³³ Pr. Ion Ionescu, *op. cit.*, nota 3, p. 58-59.
- ³⁴ Pr. Nicolae M. Popescu, *De la priveghere la priveghetoare*, în „Biserica Ortodoxă Română”, LXI, 1943, 4-6, p. 207-224.
- ³⁵ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 300.
- ³⁶ Al. Rosetti, *op. cit.*, nota 25, p. 558.
- ³⁷ Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica generală*, ed. a II-a, București, 1993, p. 181 și urm.
- ³⁸ H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 290.

³⁹ *Ibidem.*

⁴⁰ G. Ivănescu, *op. cit.*, nota 2, p. 207.

⁴¹ *Ibidem.*

⁴² H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota, p. 299.

⁴³ I. Fischer, *op. cit.*, nota 18, p. 151.

⁴⁴ Pr. Ion Ionescu, *op. cit.*, nota 3, p. 63.

5. VECHIMEA SFINTEI LITURGHII LA POPORUL ROMÂN.

ÎNCEPUTURILE CREȘTINISMULUI ROMÂNESC

Sfânta Liturghie, cum o definește Învățătura de credință creștină ortodoxă, „este cea mai de seamă sfântă slujbă obștească a Bisericii care se roagă. Ea este miezul cultului divin, public și comun, precum și culmea cea mai înaltă a trăirii duhovnicești. Mântuitoarea jertfă de pe Golgota este izvorul tuturor darurilor, iar Sfânta Liturghie este aducerea neconținută a acestei jertfe și însăși lucrarea lui Cristos în Biserică. Ea este dumnezeiască și prea sfânta Taină a tainelor lui Iisus Cristos și se săvârșește numai de arhieru și de preot și nu se numără în numărul celor șapte laude”¹.

După Sfântul Nicolae Cabasila (sec. XIV), „Săvârșirea Sfintei Liturghii are ca obiect prefacerea darurilor în dumnezeiescul Trup, și Sânge, iar ca scop, sfințirea credincioșilor, care, prin aceasta dobândesc iertarea păcatelor și moștenirea împărăției cerurilor, . . . căci sfințirea darurilor - adică Jertfa însăși - amintește de moartea, învierea și înălțarea Mântuitorului, deoarece cinstitele daruri se prefac în însuși dumnezeiescul Trup, cu care El a fost răstignit, a înviat și S-a înălțat la cer”².

Părintele Dumitru Stăniloae afirmă: „Sfânta Liturghie este o actualizare pentru noi a lucrării mântuitoare a lui Cristos, care începe prin naștere și sfârșește prin moartea urmată de înviere. . . Iisus Cristos „ne face oarecum contemporani cu Sine în drumul Său împlinit pe pământ pentru noi, sau se face oarecum El contemporan cu noi în acest drum străbătut de El”³.

În timpul cântării heruvimice din timpul liturghiei, slujitorul liturghiei se roagă în taină: „Că Tu ești Cel ce aduci și Cel ce Te aduci, Cel ce primești și Cel ce Te împarți, Cristoase, Dumnezeuule”. Conslujitorii mărturisesc, în același timp: „Cristos în mijlocul nostru, este și va fi!”.

Prezența lui Cristos în mijlocul poporului român înseamnă viața lui creștină. Întrebarea care se pune este, de când este Cristos în mijlocul poporului român prin slujirea Sfintei Liturghii, adică de când începe viața lui creștină, de când este el creștin?

Vom căuta să documentăm răspunsul nostru la această importantă întrebare, cu valoare de istorie națională, în cele ce urmează.

Pentru expunerea subiectului, vom apela, mai întâi, la informațiile de liturgică generală și specială, disciplină teologică în care se încadrează subiectul⁴.

Termenul liturghie, întrebuințat astăzi în Biserică și în teologia ortodoxă, este de origine greacă - *λειτοργία* -, care este destul de vechi, fiind întrebuințat încă înainte de era creștină, iar înțelesul său actual s-a întrebuințat mult mai târziu. La început, însemna orice serviciu sau slujbă publică, de interes public sau obștesc, *λεῖτον* de la *λαός* (= popor) și *ἔργον* (= lucru, lucrare, operă), orice activitate depusă de un slujbaș al statului, spre folosul poporului. În creștinism, termenul *λειτοργία* a căpătat întrebuințarea religioasă din Septuaginta, dată cuvântului ebraic *abodah*, prin care se indicau funcțiunile preoților și leviților

Legii Vechi, în legătură cu cultul îndeplinit la Cortul Mărturiei și la templu. Cu acest înțeles îl întâlnim și în Noul Testament (Lc. 1, 23; Ev. 9, 21). În terminologia creștină, termenul a intrat din cărțile Noului Testament, pentru a indica atât oficiul sacramental sau calitatea de slujitor al celor sfinte, cât și lucrarea exercitată sau îndeplinirea actelor de cult săvârșite de slujitorii cultului creștin, începând cu Sfinții Apostoli. Epistola către Evrei (8, 2, 6), întrebuințează cuvintele *λειτουργός* și *λειτουργία* pentru a exprima chemarea sau misiunea sacerdotală (preoțească) a lui Iisus.

În antichitatea creștină, termenul *liturghie* avea un înțeles mult mai larg decât cel de astăzi; el indica totalitatea actelor de cult sau a serviciilor divine, precum și administrarea lor, adică ceea ce se înțelege astăzi prin *cult* și prin *slujirea* preoțească, în general. În Biserica și teologia apuseană, termenul liturghie a continuat să-și păstreze, până astăzi, sensul vechi, de cult, în general, sau orice slujbă bisericească, iar pentru slujba pe care ortodocșii o numesc liturghie, apusenii întrebuințează termenul de *missa* (*La Messe, die Messe*), care provine din formula finală cu care se încheia altădată liturghia apuseană și cu care credincioșii erau concediați din biserică: *Ite! Missa est!* (Mergeți! Slujba sfântă s-a săvârșit).

Ortodoxia, cum se afirmă, se caracterizează înainte de toate și se definește prin cultul ei, care joacă un rol predominant în viața religioasă ortodoxă, fiindcă el reprezintă tradiția vie a Bisericii, spiritualitatea sau viața ei religioasă. Cultul creștin este tot atât de vechi ca și creștinismul însuși. Păstrând legătura continuă cu cultul Bisericii primare, el n-a inovat și n-a schimbat nimic, ci a evoluat strict pe linia tradiției. În totalitatea formelor sale de astăzi, el nu se deosebește prea mult de cultul Bisericii creștine, din primele trei veacuri și din secolele următoare. Această trăsătură caracteristică, deosebește fundamental cultul ortodox de cel

romano-catolic, care a inovat în multe din elementele sale esențiale și mai ales de cel al confesiunilor protestante. Cultul reprezintă orice formă sau act religios, menit să pună pe om în legătură cu Dumnezeu, exprimând, pe de o parte, cinstirea sau respectul față de Dumnezeu, iar pe de alta, mijlocind sfințirea omului sau împărtășirea harului dumnezeiesc. Centrul cultului creștin este Sfânta Liturghie.

Cea dintâi liturghie a fost săvârșită de Mântuitorul la Cina cea de Taină, când, în cadrul ritualului unei mese pascale iudaice, El a înființat Sfânta Euharistie, care avea să devină centrul cultului Legii celei Noi, cultul creștin. Ceea ce a săvârșit El atunci, constituie elementul esențial din care s-a dezvoltat, treptat, toată rânduiala de mai târziu a Sfintei Liturghii. „Și luând pâinea, mulțumind, a frânt și le-a dat lor, zicând: Acesta este Trupul Meu care se dă pentru voi; aceasta să faceți spre pomenirea Mea. Asemenea și paharul, după ce au cinat, zicând: Acest pahar este Legea cea nouă, întru Sângele Meu, care se varsă pentru voi” (Lc. 22, 19 - 20). Sfânta Liturghie este noul legământ (*δὸς ἁθῆκη*) dintre Dumnezeu și oameni. Originea ei este Sfânta Jertfă adusă, în chip sângeros de către Mântuitorul, pe Cruce, pentru mântuirea lumii și prevestită sau anticipată de El, în chip nesângeros, în seara Cinei celei de Taină.

Cele mai vechi numiri care s-au întrebuițat în epoca apostolică, pe care le găsim în cărțile Noului Testament pentru slujba Legii celei Noi, nu a fost denumirea de liturghie, folosită astăzi, mai ales în creștinătatea ortodoxă, ci denumirile care indicau fie ființa sau esența și scopul sfintei slujbe, fie un ritual sau altul, care era considerat ca o parte de căpetenie a ritualului sacru.

Cele mai vechi numiri, care s-au întrebuițat în epoca apostolică, întâlnite în Noul Testament, sunt: *frângere pâinii* (*κλάσις τοῦ ἄρτου* - *fractio panis* - Ft. Ap. 2, 42, 46; 20, 7);

Cina Domnului (κθριακον δεῖπνον) (I Cor. 10, 21; 11, 20); *binecuvântare* (εὐλογία) sau *paharul binecuvântării* (τὸ ποτήριον τῆς εὐλογίας) (I Cor. 10, 16); *pâine* (ἄρτος) și *paharul Domnului* (τὸ ποτήριον τοῦ κυρίου) (I Cor. 11, 26 - 27). Mai târziu întâlnim numiri care indică valoarea de jertfă a liturghiei, cum sunt: *înălțare* ; *aducere* sau *ofrandă* (ἄναφορα și προσφορά); *mulțumire* (εὐχαριστία) (I Cor. 14, 16); *comunicare* (κοινωνία - *communicatio*) (I Cor. 10, 16).

La Cina cea de Taină, înainte de a frânge pâinea și a o împărți ucenicilor, Mântuitorul a binecuvântat, iar când le-a întins paharul, a mulțumit (Mat. 26, 26 - 27; Mr. 14, 22 - 23; Lc. 22, 17 - 18; I Cor. 11, 23 ș.u.). După exemplul Mântuitorului, Sfinții Apostoli, când se adunau pentru rugăciune, mulțumeau și apoi se rugau îndelung ca Domnul să prefacă pâinea și vinul, de pe mesele lor, în însuși Sfântul Său Trup și Sânge, cu care apoi se împărtășeau. Ritualul acesta sumar, imitat după modelul Cinei, a constituit nucleul esențial al Sfintei Liturghii în toate ritualurile liturgice creștine, din care a crescut și s-a dezvoltat, cu timpul, rânduiala de azi a liturghiei creștine.

Pe baza diferitelor mențiuni din scrierile Noului Testament referitoare la săvârșirea sfintei euharistii, mai ales din instrucțiunile date de Sfântul Pavel Corintenilor, cu privire la aceasta (I Cor. 11, 23 - 26), se poate deduce că ritualul euharistic consta în următoarele: Se aduceau pâine și vin, iar liturghisitorul făcea rugăciuni de laudă și de mulțumire (I Cor. 14, 16), apoi, amintind de patimile și moartea lui Cristos, pronunța cuvintele rostite de El la Cină și binecuvânta pâinea și Vinul, după care urmau frângerea pâinii și împărtășirea. Se făceau și rugăciuni pentru diferite categorii de credincioși (I Tim. 2, 1); la rugăciunile de laudă și mulțumire, poporul se asocia răspunzând, la sfârșit, cu vechiul termen ebraic: Amin! (I Cor. 11, 16). În sfera ritualului euharistic

propriu-zis, în cadrul adunărilor de cult din această epocă apostolică, intrau și următoarele elemente componente, care se pot deduce din cărțile Noului Testament: a) Lecturile din epistolele Sfinților Apostoli, alături de cele din cărțile Vechiului Testament, care făceau parte din ritualul sinagogii (Fp. Ap. 13, 15; I Te. 5, 27; Col. 4, 16); b) Predica, sub forma de omilie, adică explicații asupra textelor citite (F. Ap. 20, 7, 11; Tim. 4, 13; I Cor. 16, 20); c) Cântările religioase, psalmi, imnuri și cântări duhovnicești (I Cor. 16, 26; Ef. 5, 19; Col. 3, 16), între care vor fi fost, poate, imnele din cărțile Noului Testament, ale preotului Zaharia, tatăl Sfântului Ioan Botezătorul (Lc. 1, 68 - 79), al dreptului Simeon (Lc. 2, 29 - 32), al Sfintei Fecioare (Lc. 1, 46 - 54) și altele; d) Rugăciunea, care forma preocuparea principală a celor dintâi creștini (Fp. Ap. 2, 42), cu invocarea frecventă a numelui lui Iisus; e) Colectele pentru săraci (I Cor. 16, 1 - 2), ca o aplicație practică a îndrumărilor de iubire și întrajutorare date în predici. Cu euharistia erau conexe în veacul apostolic și *mesele frățești* (de dragoste) sau *agapele* (ἁγάπαι) (Iuda, 12). Din indicațiile Sfântului Apostol Pavel (I Cor. 11, 20 - 22) și ale Sfântului Apostol Iuda (12), precum și de documentele din epoca post - apostolică, *Didahia celor 12 Apostoli*, cap. IX și X, nu reiese cu claritate dacă agapa preceda sau urma cina euharistică. Indiferent însă de ordinea dintre ele, euharistia și agapa au ființat, de la început, ca două momente distincte, „care au coexistat până la începutul veacului al doilea”⁵, după H. Leclercq, până în veacul al doilea⁶.

Din Apologia I a Sfântului Iustin Martirul, cap. 65 - 67, scrisă pe la anul 150, se poate reconstitui rânduiala generală a liturghiei din secolul al II-lea, care era alcătuită din Liturghia catehumenilor (cap. 67), prima parte didactică, ce consta din: a) Citiri din „memoriile Apostolilor sau din scrierile profeților”, adică lecturi din Noul și Vechiul Testament, cât îngăduia timpul;

b) Predica sau omilia proestosului liturghisitor, cu sfaturi și îndemnuri pastorale. Se adăugau și cântări religioase (psalmi). A doua parte era Liturghia euharistică sau Liturghia credincioșilor, care se oficia stând în picioare (cap. 67) și se compunea din: a) o rugăciune generală, făcută de toți credincioșii (cap. 65, 1 și 67, 5), probabil ectenia mare de astăzi; b) sărutarea păcii frățească (cap. 65, 2); c) proestosului i se aduceau pâinea și vinul amestecat cu apă (cap. 65, 3); d) proestosul înălța, asupra darurilor aduse, rugăciuni și mulțumiri, iar poporul se asocia răspunzând: Amin!; e) urma împărțășirea sau cuminecarea: diaconii dădeau celor de față și tot ei duceau sfânta euharistie și celor absenți și bolnavilor (cap. 65, 5 și 67, 5). În secolul al III-lea liturghia va fi urmat, în mare, același model din secolul al II-lea.

Informații de interes liturgic cuprind, în special, *Constituțiile* sau *Așezămintele Sfinților Apostoli* (Διαταγαί, τῶν ἁγίων Ἀποστόλων), opera unui compiler necunoscut, de origine probabil siriană, din a doua jumătate a secolului IV, care este împărțită în opt cărți. Cea mai importantă este cartea a opta (cap. 5 - 15), în care se găsește cel dintâi formular de liturghie cunoscută până acum, fiind vorba de o liturghie de tip sirian (antiohian), săvârșită cu prilejul hirotoniei unui episcop. Această liturghie este cunoscută, de obicei, sub numele de *Liturghie Clementină*, fiindcă în cartea a VI-a (cap. 18) se spune că, *Constituțiile* sunt date de Sfinții Apostoli prin Clement, episcopul Romei, care le-ar fi consemnat în scris. În Cartea a doua și a opta, se disting clar cele două părți: liturghia catehumenilor și liturghia credincioșilor.

În Biserica primelor trei secole, rânduiala generală a liturghiei a fost respectată pretutindeni. Ea are la bază, rânduiala liturghiei Bisericii primare din Ierusalim, oficiată de Sfinții Apostoli, înainte de dispersarea lor pentru misiune în lume, liturghie pusă mai târziu pe seama Sfântului Iacob, ruda Domnului

(văr al doilea), care a făcut parte din cei șaptezeci de ucenici aleși de Iisus, mai în urmă (Lc. 10, 1), fiind primul episcop al Ierusalimului. A prezidat Sinodul Apostolic din Ierusalim, primul Sinod al Bisericii, din anii 49 - 50, și a fost ucis cu pietre în anul 62. De la el ne-a rămas o epistolă care-i poartă numele, scrisă la anul 61 din Ierusalim.

Dintre diferitele variante liturgice, derivate din ritul uniform primitiv, s-au impus în uz, îndeosebi cele din metropolele sau centrele cele mai importante, din punctul de vedere religios sau misionar. Orașele de reședință ale patriarhatelor au fost: Ierusalimul, Antiohia, Alexandria și Roma, iar din secolul al IV-lea, și Constantinopolul. O dată cu înființarea patriarhatelor, în secolele IV și V, se ivesc și diferitele forme sau tipuri, localizate de liturghii, corespunzătoare acestor patriarhate. Acestea se numesc rituri liturgice - surse, adică rituri originare sau principale, din care vor deriva, cu timpul, alte grupe (tipuri) de liturghii. Secolul al V-lea constituie o perioadă crucială pentru formarea riturilor liturgice răsăritene. Bisericile necalcedoniene se vor dezvolta, de aici înainte, nu numai independent de Constantinopol, dar și separat una de alta, creându-și fiecare propriul său rit liturgic. Concomitent, și Apusul creștin își dezvoltă și el, din punct de vedere liturgic, drumuri proprii, deosebite de cele ale Răsăritului creștin. Liturghiile se împart acum, în patru grupe sau familii, reducându-se la cele patru rituri - surse principale: *ritul antiohian* (sirian), *ritul alexandrin* (egiptean), *ritul galican* și *ritul roman*.

Alcătuită la Ierusalim, Liturgia Sfântului Iacob, ruda Domnului, a trecut la Antiohia, unde a înlocuit o liturghie mai veche a acestui oraș, adică ritul antiohian pur, oglindit în liturgia numită Clementină, în cartea a opta a Constituțiilor Apostolice. Ea a devenit apoi liturgia întregului patriarhat al Antiohiei, adică a întregii Sirii răsăritene. Cea mai dezvoltată descriere a liturghiei

complete este, cum am spus, cea din cartea a opta a Constituțiilor Apostolice, numită Liturghia Clementină, care este de fapt, o variantă antiohiană a liturghiei Sfântului Iacob din secolul IV. Liturghia Sfântului Iacob a fost cea mai răspândită dintre toate liturghiile vechi. În secolele IV și V era folosită aproape în tot Răsăritul, în Siria, în Palestina, în Asia Mică și apoi în Grecia. La sfârșitul secolului al VII-lea este menționată în canonul 32 al sinodului quinisext. Din ea au derivat toate liturghiile ulterioare, folosite de sirienii din vest și din est. În Asia Mică și în Grecia ea a dat naștere liturghiilor mai noi, a Sfântului Vasile cel Mare († 379) și a Sfântului Ioan Gură de Aur († 407), care i-au luat locul. În Ierusalim, liturghia Sfântului Iacob era încă întrebuințată în sec. IX, iar în restul Orientului ortodox, în Siria apuseană și răsăriteană, s-a menținut până prin secolul al XII-lea, când a început să fie, treptat, înlocuită de liturghiile bizantine.

Din Liturghia Sfântului Iacob derivă toate liturghiile folosite astăzi în diferite Biserici răsăritene, calcedoniene și necalcedoniene, și anume:

- a) Liturghiile din uzul sirienilor iacobiți (sirienii de vest);
- b) Liturghiile bizantine, ale Sfântului Vasile cel Mare și Ioan Gură de Aur;
- c) Liturghia Bisericii armene;
- d) Liturghiile Bisericilor orientale (persanii nestorienii), numite uneori și liturghii de rit caldeian.

În Apus, atât la Roma cât și în celelalte părți ale Apusului creștin, a fost la început în întrebuințare ritul primitiv, uniform, al liturghiei oficiale în întreaga Biserică creștină. Foarte curând însă, la Roma s-a singularizat, din punct de vedere liturgic, având în uz o liturghie cu caracter aparte, „de origine foarte obscură, deosebită de toate celelalte derivații ale ritului liturgic primitiv, în timp ce în celelalte părți ale creștinătății apusene, se păstra ritul liturgic

primitiv, adus din Răsărit, odată cu primii misionari creștini”⁷. Astfel, începând cel puțin din secolul V, avem în Apus, două liturghii deosebite: cea de la Roma, din care s-a dezvoltat ritul roman, și cea din sudul Italiei, care a dat naștere ritului numit galican. Liturghia ritului roman, numită *Missa*, este o liturghie anonimă, care se deosebește, prin particularitățile ei, de toate liturghiile celorlalte rituri liturgice, fiind în general, mult mai îndepărtată de tipul primitiv uniform al liturghiei creștine din primele veacuri. *Missa* ritului roman, liturghie anonimă, de origine obscură, a fost folosită în Biserica Romano-Catolică în limba latină, începând din secolele IV - V până la Conciliul II de la Vatican (1963), când s-a dat aprobarea de a fi tradusă și folosită în limbile naționale ale tuturor popoarelor catolice. Numărul total al liturghiilor din lumea ortodoxă și catolică se ridică, în prezent, la 10, iar „al anaforelor de schimb creștin, la circa 88”⁸ (’ανα-φορά = rugăciunea sfintei jertfe liturgice).

Strânsa legătură dintre sistemele doctrinare (învățătura de credință) și cultul unei confesiuni, face ca ritul liturgic să poarte, prin definiție, un caracter profund confesional. În dezvoltarea de azi a cultului, fiecare confesiune creștină și fiecare dintre Bisericile separate ale Orientului și Apusului își are ritul ei liturgic propriu, adică un mod particular de a oficia cultul divin public, mod deosebit de al altor confesiuni și adecvat spiritului și doctrinei confesiunii respective. Partea aceasta specific confesională, caracterizează nu numai liturghia, ci întregul ansamblu al serviciilor divine și al riturilor religioase care alcătuiesc cultul oricărei confesiuni⁹.

Originea liturghiilor ortodoxe, cum s-a arătat, este siriană (antiohiană) și ele derivă din liturghia de tip sirian a Sfântului Iacob, și anume din varianta greacă a acesteia, așa cum se localizează ea mai întâi în Asia Mică, mai ales în Cezareea Capadociei, până prin secolul IV și, apoi, puțin mai târziu, în Constantinopol.

Centrul cel mai important al lumii creștine de Răsărit, înainte de Constantinopol, a fost Antiohia. De aici a pornit, încă din veacul apostolic, acțiunea de evanghelizare a regiunilor din Asia Mică, începând cu Sfântul Apostol Pavel, și aici, pentru prima dată, ucenicii lui Cristos, care se numeau „frați”, „sfînți”, „cei ai lui Cristos”, au fost numiți „creștini” (Χριστιανός) (Ft. Ap. 11, 26). Înainte de a intra în sfera de influență a Constantinopolului, Cezareea Capadociei, cel mai important centru al Asiei Mici, gravita în jurul Antiohiei. Felul antiohian de a oficia liturghia, s-a răspândit în părțile Cezareei Capadociei și ale Asiei Mici. Liturghia Sfântului Vasile cel Mare, în forma ei mai veche, urmează întru totul rânduiala liturghiei Sfântului Iacob, față de care are unele rugăciuni mai scurte. Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur este o prelucrare, mai exact o prescurtare, a liturghiei timpului său, posterioară celei făcute de Sfântul Vasile cel Mare, după liturghia mai veche a Sfântului Iacob. Cele două liturghii bizantine, a Sfântului Vasile cel Mare și a Sfântului Ioan Gură de Aur, sunt amândouă prelucrări ale uneia și aceleiași liturghii surori, formate aproape în același timp, cea a Sfântului Vasile cel Mare reprezentând varianta capadociană iar cea a Sfântului Ioan Gură de Aur reprezentând varianta constantinopolitană a vechii liturghii, care se oficia în secolele IV - V în tot Orientul creștin, adică liturghia de origine apostolică numită a Sfântului Iacob, ruda Domnului.

De la Sfântul Vasile cel Mare și de la Sfântul Ioan Gură de Aur, sau din veremea lor, nu provine decât partea din liturghia de azi, cuprinsă între lecturile biblice (Apostolul și Evanghelia) și rugăciunea amvonului. Numai această parte reprezintă elementul original, de proveniență siriană și capadociană, în liturghia ortodoxă de astăzi. Partea de început și de sfârșit, precum și unele părți din restul liturghiei noastre, cum este Henvicul, Crezul,

Axionul și altele, sunt posterioare epocii celor doi Sfinți Părinți. Recitarea regulată a Simbolului de credință în liturghie, a fost inaugurată mai întâi în Antiohia, de patriarhul monofizit Petru Gnafevs (Fullon) spre finele veacului al cincilea (471). Obiceiul acesta s-a generalizat în întreaga Biserică bizantină, în veacul următor, în urma hotărârii patriarhului constantinopolitan Timotei (512 - 518)¹⁰.

Adoptate de Biserica din Constantinopol, varianta capadociană și cea constantinopolitană a liturghiei Sfântului Iacob, au primit o dezvoltare și o strălucire nouă, prin elementele specific bizantine, care s-au adăugat, cu timpul, în rândurile și ceremonialul lor, făcându-le să se deosebească din ce în ce mai mult de vechea liturghie a Sfântului Iacob, din care descindeau. Astfel, Bizanțul și-a făurit propriul său rit liturgic, ritul bizantin, pe care l-a pus, cu vremea, sub autoritatea paternității celor doi mari Sfinți Părinți răsăriteni, Sfântul Vasile cel Mare și Sfântul Ioan Gură de Aur. Frumusețea acestui rit, precum și prestigiul Bisericii constantinopolitane, ridicată la rangul de patriarhat (381), au contribuit ca model constantinopolitan de a oficia liturghia să se răspândească, încetul cu încetul, în toate Bisericile ortodoxe din regiunile care depindeau de Constantinopol, politicește sau bisericește. Procesul de înlocuire a vechilor liturghii prin cele bizantine, s-a intensificat mai ales din secolul VIII înainte și se consideră că s-a încheiat în secolul al XIII-lea¹¹. Cum vom arăta, în țările române, procesul se va încheia însă mult mai târziu, abia în secolele XVI - XVII.

În acest timp are loc, acum, răspândirea „modului constantinopolitan de a oficia liturghia”, la bulgari, slavii sud-dunăreni, ca și la slavii bulgari din stânga Dunării, care se aflau încă în procesul de simbioză cu românii. Românii erau însă creștini, cum o dovedește lexicul creștin de origine latină din epoca

dacoromană (sec. II - VI, VII), la care se practica în Biserică vechea liturghie apostolică a Sfântului Iacob, de tip sirian, în varianta ei latină, cum o dovedește termenul de origine latină populară în limba română, *cuminecare*, din lat. *communicare - comminicare* în ar. *cumânic*. Menționăm că, în limba română, cuvântul *cuminecare*, cum arată Atlasul limbii române, acoperă toată Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul și Valea Timocului¹². Nu poate fi vorba, în secolul al X-lea, la români, cum afirmă P. P. Panaitescu, de „înlăturarea ritului latin mai vechi și înlocuirea lui cu liturghia slavonă”¹³, fiindcă românii nu au folosit niciodată cultul creștin de rit latin cu *missa* latină, termen inexistent în limba română, în care se folosește împărtășirea credincioșilor numai cu pâine, și aceasta azimă, fără vin, ori românii au în limba lor termenul creștin *cuminecare*, care înseamnă împărtășirea credincioșilor cu pâinea și vinul euharistic. În discutarea problemei trebuie avut în vedere și un alt aspect. În contact cu românii, slavii nord-dunăreni aveau să cunoască și ei creștinismul românesc, în secolele VI - VII, pe care l-au îmbrățișat și dintre ei, cum o dovedesc cuvintele creștine de origine dacoromană, în limba bulgară: *comca* (Комкъ), cu sensul *cuminecare*, *cuminecătură*, *pogan*, *pogania* (погъния) de la dacoromanul *paganus - păgân* (= săteanul necreștin), și altele. Menționăm că, în stânga Dunării, se va fi practicat vechea liturghie apostolică a Sfântului Iacob, varianta de tip sirian și în limba greacă, în ținuturile Scythiei Minor, Dobrogea, ca și în părțile de răsărit ale Munteniei și sudului Moldovei și Basarabiei, cum o dovedește actul martiric al Sfântului Sava „Gotul” din 373 / 374, în limba greacă, precum și corespondența în limba greacă purtată de Biserica din fosta Gotie romană cu Sfântul Vasile cel Mare, arhiepiscopul Cezareei Capadociei¹⁴. În aceste ținuturi a avut loc creștinarea goților sub episcopul Ulfila, cu creștinismul în limba greacă, de la care

păstrează termenul *kirche*, din κυριακή (= casă domnească), și nu din latinul *basilica*, în română, *biserică*, cu rotecizarea lui - l - intervocalic, din epoca dacoromană. Goții părăsesc însă ținuturile romane la invazia hunilor, 375 / 376, și influența grecească încetează. În urma invaziei slavo-avarilor, civilizația greco-romană de la Dunărea de Jos este distrusă prin căderea limesului dunărean din 602. După secolul al VI-lea nu mai cunoaștem nici un ierarh la Tomis. În secolul al VIII-lea Tomisul este amintit ca „sat” (χωρίον) de patriarhul Nichifor al Constantinopolului¹⁶. Abia în secolul al IX-lea provincia Scythia Minor continuă să fie menționată ca „arhiepiscopie”¹⁷. Două sigilii bizantine de plumb, din secolele X și XI, menționează doi „mitropoliți de Tomis”, Anicet și Vasile. Numai după revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos, în timpul împăratului Ioan Tzimiskes (971), și a organizării, în această regiune, a themei Paristrion (Paradunavon), în a doua decadă a secolului al XI-lea (P. Diaconu), vechiul Tomis cunoaște o nouă perioadă de prosperitate. Din motive politico - administrative, arată Ion Barnea, centrul de greutate al noii provincii, s-a mutat la Dorostolon (Silistra, Bulgaria). Paralel cu mitropolia nou-înființată la Dorostolon, capitala themei Paristrion, a continuat să existe și mitropolia vechii capitale Tomis, ambele depinzând direct de Patriarhia ecumenică de Constantinopol. De mitropolia de Tomis, afirmă I. Barnea, vor fi depins, în secolele X - XII, episcopiile din jumătatea de nord a Dobrogei, iar de cea de Dorostolon, cele din jumătatea de sud a aceleiași provincii și unele din partea de nord-est a Bulgariei, înglobată la thema Paristrion. Nil Doxapatris atribuie acestei mitropolii cinci episcopate¹⁸, Petre Diaconu afirmă că „mitropolia Dristrei își exercita autoritatea în sec. XI - XII și în unele regiuni din stânga Dunării, cuprinzând cel puțin sudul provinciilor Oltenia, Muntenia și Moldova”¹⁹.

Ion Barnea afirmă că mitropoliile de Tomis și Durostolon au continuat să existe, probabil, atâta timp cât a dăinuit și thema Paristrion, adică până la răscoala Asăneștilor (1186) sau poate chiar până la instalarea, la Constantinopol, a stăpânirii imperiului latin (1204). După această dată, la Dunărea de Jos, a luat ființă o puternică colonie grecească, rezultat al populației ortodoxe refugiate din Constantinopol și din alte localități ocupate de latinii catolici. Centrul spiritual al fostei theme Paristrion a devenit acum *Vicina (Disina)*, „localitate așezată nu departe de Gura Dunării până la mare, 40 de mile”, după Petre Diaconu la Păcuilui lui Soare. Se pare că aici, chiar de la început, și-a avut sediul un mitropolit care îndeplinea și funcția de conducător administrativ, depinzând de Patriarhia ecumenică refugiată la Niceea (1204 - 1261). După alungarea latinilor din Constantinopol și revenirea stăpânirii bizantine la gurile Dunării (1262), autoritatea mitropolitului de Vicina a fost dublată și de un guvernator (κεφαλή) al orașului, ca reprezentant al imperiului bizantin. Mitropolia Vicinei avea să dăinuiește până la 1359, când ultimul ei titular, Iachint Kritopoulos, a fost transferat de Patriarhul ecumenic, la Curtea de Argeș, devenind primul mitropolit al Țării Românești (Ungro-Vlahiei)²⁰.

Acesta este, în mare, cadrul larg al evenimentelor politico-istorice și ecleziastice, la Dunărea de Jos, din secolul al IV-lea și până în secolul al XIII-lea. În acest cadru politico-istoric, are loc încreștinarea bulgarilor în 864, sub țarul Boris I Mihail (855 - 888), călugărit în anul 889, eveniment important pentru viața politică a imperiului bizantin, petrecut sub împăratul Mihail III (842 - 867), care, învingându-i într-un război, pe bulgari, l-a obligat pe țarul Boris I, pe care l-a și botezat cu numele său, să primească creștinismul. Preoții greci și trimișii patriarhiei din Constantinopol le-au organizat Biserica și cultul în limba greacă. Din 866, Boris I se orientează însă spre Roma și-i cere papei

Nicolae I (858 - 867) să-i numească un arhiepiscop și să-i organizeze Biserica în ritul latin. Fără să le numească arhiepiscop, papa trimite pe episcopii Paul și Formosus cu mai mulți preoți și cu cele necesare pentru organizarea cultului în ritul romano-catolic, preoții greci fiind izgoniți. Cultul romano-catolic în Biserica bulgară, durează patru ani, din 866 până în 870. După moartea papei Nicolae (867), Boris I, neînțelegându-se cu urmașul acestuia, Adrian II (867 - 872), se reorientează din nou spre Constantinopol sub jurisdicția Patriarhiei de Constantinopol, care-i aprobă, în anul 870, un arhiepiscop cu numele Iosif, și săvârșirea cultului creștin în limba bulgară²¹. Opera de încreștinare a bulgarilor a fost însă desăvârșită prin ucenicii Sfinților Chiril și Metodiu, originari din Tesalonic, care au tradus primele cărți de cult din grecește în slavonă, în graiul vechi al slavilor din jurul Tesalonicului, punând bazele vechii limbi slave bisericești, sau bulgara veche. Pentru scrierea slavă, cei doi frați au creat și alfabetul, numit „chirilic”, în cinstea Sfântului Constantin - Chiril, care avea să înlocuiască alfabetul „glagolitic”. În anul 863, cei doi frați ajung misionari ai slavilor din Moravia, Boemia și Panonia, la cererea princepelui Rostislav (846 - 869), adresată împăratului Mihail II, unde traduc părți din Scriptură și cărți de ritual în limba veche slavă, punând, de fapt, începutul culturii scrise a slavilor (G. Mihăilă), și-și formează numeroși ucenici, care nemulțumesc clerul latino - german din jur și-i reclamă papii Nicolae I, că au introdus în cultul divin o nouă limbă liturgică, slavona, pe lângă cele trei limbi consacrate ca sfinte: ebraica, greaca și latina. Plecând la Roma, sunt bine primiți de papa Adrian II (867 - 872), care a aprobat traducerea slavă a Scripturii și a cărților de slujbă, limba slavă fiind și ea consacrată ca limbă sacră de cult. În 870, Metodiu a fost hirotonit de papa, ca arhiepiscop al Panoniei și Moraviei, în timp ce, în 869 Constantin moare, după ce, cu puțin înainte, devenise monah, sub numele de Ciril. La 6 aprilie 885, moare și

Metodiu, iar conducerea Bisericii din Moravia este luată de Gorazd, unul din ucenicii săi. Pandele Olteanu consideră că Transilvania de nord-vest și Maramureșul s-au aflat în sfera de influență culturală - bisericească a Moraviei Mari, a slavei occidentale, din care au pătruns unii termeni în limba română, încă din timpul fraților Metodiu și Kiril²².

După moartea celor doi frați apostoli misionari, ucenicii lor au fost alungați din Moravia. Dintre ei, Clement ajunge episcop la Ohrida, Constantin ajunge episcop la Preslav, Naum, Anghelarie, Ioan Exarhul și alții, s-au îndreptat spre Bulgaria, unde au fost bine primiți de țarul Boris. La Preslav, capitala țaratului, și la Ohrida au fost întemeiate două școli și câteva mănăstiri. În secolul X s-a înființat mănăstirea Sfântului Ioan de Rila, în care au fost pregătiți numeroși tineri care au ajuns preoți și oameni de carte. Bulgaria a devenit acum un centru al scrierii și culturii paleoslave, care a ajuns la o mare înflorire, îndeosebi sub țarul Simeon (893 - 927), încât epoca sa a fost numită „veacul de aur al literaturii vechi bulgare”. El a așezat capitala la Preslav, în 893. Pornind de aici, începând din secolul al X-lea, cultura slavă, s-a răspândit și în alte țări slave, cum au fost Rusia Kieveană, Serbia, precum și în nordul Dunării, pe pământul românesc²³.

Sub țarul Petru (927 - 969), fiul lui Simeon, patriarhul din Constantinopol și împăratul Lekapenos (919 - 944) au recunoscut autocefalia Bisericii bulgare, acordând întâistătătorului ei, pe atunci Damian, aceleași drepturi pe care le-a avut arhiepiscopul de Justiniana Prima. Arhiepiscopii Bulgariei, care se intitulau și „patriarhi”, deși Patriarhia ecumenică nu le-a recunoscut acest titlu, și-au avut reședința, după unii istorici, la Preiaslaveț, apoi la Durostolon (vechiul Durostorum, devenit Silistra, Bulgaria), iar după 984 la Ahrida (Ohrida). Istoricul bulgar Dujcev, crede că reședința „patriarhului” Damian a fost la Preslav, unde era capitala statului încă din 893²⁴.

În anul 971, partea răsăriteană a Bulgariei și Dobrogea au fost cucerite de împăratul bizantin Ioan Tzimiskēs, în urma înfrângerii și alungării cneazului Sviatoslāv de la Kiev, pe care bizantinii îl chemaseră în ajutor împotriva bulgarilor, nemaivoidând apoi să părăsească aceste regiuni. În 1018 Vasile II Bulgaroctonul (976 - 1025) a ocupat țaratul lui Samuil și Ohrida, din partea apuseană a Bulgariei și Macedonia. Ca urmare a desființării statului bulgar, în 1020 este desființată și „Patriarhia” bulgară de la Ohrida, reducând-o la rangul de arhiepiscopie. În locul patriarhului David a fost numit un arhiepiscop grec, Ioan. Prin trei diplome imperiale se fixează organizarea și jurisdicția bisericească a noii arhiepiscopii, care se întindea și peste eparhiile care se aflau în teritoriile cucerite de la bizantini, sub țarii Simeon și Petru²⁶. Diploma a doua, din mai 1020, specifică întinderea arhiepiscopiei de Ohrida „să fie aceeași ca pe vremea țarului Simeon”. Diploma menționează și cele 31 de episcopii care urmau să-i fie supuse, între care și cele de la Drista (vechiul Durostorum) și Bodinis (Bononia - mai târziu, Vidin). Diploma menționează că jurisdicția noului arhiepiscop grec se întindea și asupra vlahilor din Bulgaria. Cunoaștem semnătura pe un manuscris din secolul XI, păstrat în biblioteca bisericii Sfântului Clement din Ohrida: „Ioan preotul prea sfintei episcopii a vlahilor” (Ἰωάννης ἱερέως τῆς ἀγλατῆς ἐπισκοπῆς τῶν βλάχων). Din „Notitia episcopatum” de prin secolul XIII, episcopul vlahilor purta titlul de „al Vreanotiei”, lângă lacul Ohrida, centru aromânesc.

Nimicirea statului Bulgar, în 971 și 1081, și grecizarea Bisericii bulgare prin arhiepiscopii greci de la Ohrida și sufraganii lor, s-a încheiat autocefalia scaunului arhiepiscopal bulgar, care a fost pus sub dependența Patriarhiei de Constantinopol, cu ierarhi de neam grec.

Spre sfârșitul secolului al XII-lea, statul bulgar s-a refăcut, în urma răscoalei vlahilor și bulgarilor din anul 1185 - 1186, sub conducerea fraților Petru și Asan, din regiunea Târnovei, care înving armatele împăratului bizantin Isac II Angelos (1185 - 1195), având și ajutorul românilor și cumaniilor din nordul Dunării. Târnova devine capitala noului stat, cunoscut sub numele „statul Asăneștilor” sau „imperiul vlaho-bulgar”, având ca prim conducător pe Asan, după care a urmat fratele său, Petru, și apoi fratele mai mic, Ioniță, supranumit Caloian (1197 - 1207), care a obținut recunoașterea oficială și din partea bizantinilor și a papei Inocențiu III, care l-a încoronat la Târnovo, la 8 noiembrie 1204, prin delegatul său, cardinalul Leo, ca „rege al bulgarilor și vlahilor” (rex Bulgarorum et Blachorum). Ioniță ajunge în conflict cu Balduin de Flandra, noul împărat al Imperiului de Răsărit (1204), în urma cuceririi Constantinopolului de către cavalerii cruciadei a patra. Nevoind să-l recunoască pe Ioniță și statul lui, în urma conflictului armat, Balduin este prins și aruncat în închisoarea de la Târnova, unde și moare. Dintre urmașii lui Ioniță s-a impus nepotul său, Ioan Asan II (1218 - 1241), sub care statul Asăneștilor a ajuns la cea mai mare întindere teritorială.

După întemeierea statului Asăneștilor, scaunul arhiepiscopesc din Ohrida a decăzut prin înființarea unei noi arhiepiscopii la Târnovo. Neînțelegerile dintre noii stăpânitori ai Constantinopolului și Asănești au dus la împăcarea lor cu bizantinii, care și-au creat noul imperiu Niceea (1204 - 1261). Pe plan bisericesc, patriarhul ecumenic Gherman II a recunoscut, într-un sinod ținut la Lampsakos, în 1235, autocefalia Bisericii de Târnovo, iar arhiepiscopului ei, pe atunci Ioachim, i-a recunoscut titlul de „patriarh”. Limba de stat și în biserică a devenit, în timpul Asăneștilor, limba slavă, bulgara veche. Târnovo a devenit cel mai puternic centru bisericesc de limbă slavă în regiunile balcano-

dunărene, unde s-a înființat o școală de înalt grad teologică în care învățau tineri și bulgari și sârbi și români și s-au copiat numeroase manuscrise în limba slavă. Dintre conducătorii școlii este cunoscut monahul Tedosie, ajuns apoi patriarh, și ucenicul său Eftimie, care a fost ales patriarh de Târnovo în 1375, om de înaltă cultură, pe care și-o dobândise la Sfântul Munte și la Constantinopol. El a creat un curent cultural - religios ce s-a răspândit și la popoarele din jur. A îndreptat ortografia slavă și a scris și a tradus, din greacă, lucrări liturgice, dogmatice și hagiografice. Numeroase manuscrise au ajuns și în nordul Dunării, pe teritoriul țării noastre. De la patriarhul Eftimie se păstrează și o corespondență cu egumenul Nicodim de la Tismana, reorganizatorul vieții mănăstirești din Țara Românească, precum și cu Antim al Ungrovlahiei (c. 1381 - c. 1401). Ucenicul său, Grigore Țamblac, aromân, spune că Eftimie ar fi fost tot vlah de neam, din împrejurimile Adrianopolului²⁷. În anul 1393, când țaratul de la Târnovo a căzut sub turci, capitala a fost apărută de Eftimie, ultimul patriarh de aici, care a fost dus în exil, în Bulgaria de sud, unde a și murit în 1400, fiind declarat sfânt al Bisericii bulgare.

Între românii din dreapta și din stânga Dunării, au fost permanente legături, și pe plan politic și bisericesc. În lupta de emancipare a fraților Petru și Asan le-au venit și ajutorul românilor uniți cu cumanii din stânga Dunării. Curtea veche a Argeșului voievodatului lui Seneslau „își trage începuturile din perioada de după 1150, posibil din jurul anului 1180”²⁸, adică din timpul afirmării pe plan politic și bisericesc a „statului Asâneștilor”, care a adoptat, ca limbă oficială de stat și în Biserică, limba slavă, vechea bulgară. În lupta de emancipare, românii din dreapta și din stânga Dunării se sprijină reciproc, unii în lupta de emancipare cu bizantinii și ceilalți, în luptă de emancipare cu regatul catolic

maghiar. Cadrul în care s-a desfășurat acțiunea de luptă și de apărare a românilor din stânga Dunării, a fost „prozelitismul dezlănțuit de Roma în lumea „schismeii” după 1204 și, cu excepțională virulență în spațiul nostru, după desprinderea Țaratului Vlaho-bulgar din dependența Romei, în răstimpul 1230 - 1240, când apare explicit formulată hotărârea de a-i aduce pe români la catolicism, de a înlătura ierarhia lor bisericească de rit răsăritean și de a-i încadra în structurile ecleziastice ale Bisericii apusene”²⁹. În aceste împrejurări istorico-politice este de înțeles de ce și românii din dreapta, ca și cei din stânga Dunării, au adoptat ca limbă oficială de stat și în Biserică, limba slavonă. A fost urmarea unei opțiuni proprii, și nu urmarea unui dictat politic a unei stăpâniri politice bulgare la nordul Dunării, în secolele IX și X, teorie susținută în special de P. P. Panaitescu. Slavonismul cultural al românilor, terminologia slavă al instituțiilor medievale românești și a relațiilor sociale, adoptarea în mod oficial, de către români, a liturghiei slavone, afirmă N. Iorga, sunt efectul influenței târzii a statelor slave din sudul Dunării. Numai o realitate românească, adică o acceptare liberă a societății românești medievale, poate justifica dănuirea slavonei medio-bulgare la români, ca limbă oficială de stat și în Biserică.

O întinsă discuție între specialiști, se poartă încă până astăzi în legătură cu răspândirea la nordul Dunării, a limbii slave bisericești și a slavonei, fără să se fi ajuns la o concluzie definitivă. Istoricul P. P. Panaitescu, cel care s-a ocupat cel mai îndeaproape de această problemă, a afirmat că prezența liturghiei slave bisericești la români, este strâns legată de stăpânirea bulgară la nordul Dunării. În timpul acestei stăpâniri, care a început în secolul al IX-lea, are loc creștinarea slavilor. Este imposibil, afirmă P. P. Panaitescu, ca liturghia slavă să nu se fi impus în nordul Dunării, de vreme ce Dacia se afla atunci sub stăpânirea bulgară³⁰. În epoca

conviețuirii românilor cu slavii dacici, spune P. P. Panaitescu, se produsese adoptarea limbii slave bisericești, ca limbă a statului (în confederațiile voievodale) și a Bisericii. Acest fapt de istorie culturală din perioada feudală, se poate explica prin existența unor comunități slave pe teritoriul Daciei, dar nu trebuie să considerăm că limba liturghiei și a actelor de stat din țările române, comună cu aceea a statelor slave ortodoxe, reprezintă limba *vorbită*, *populară*, a slavilor dacici. Adoptarea liturghiei slave și a limbii slavone în actele de stat, datează la români din veacul al X-lea, epocă în care stăpânirea politică a imperiului bulgar se întindea peste întreaga Dacie. Ea a continuat să rămână ca limbă literară oficială a statului, ca limbă de clasă a feudalilor români, și după dispariția slavilor dacici (secolul al XIII-lea). Limba slavă la români, până în secolul al XVII-lea, când a fost înlocuită cu limba română, ca urmare a unui proces social, nu a fost numai o limbă a Bisericii, nici nu derivă exclusiv de la Biserică. Ea era folosită și ca limbă de stat, cuprinzând toate privilegiile feudale, ca și limbă feudală laică, în cronici, în condicile de legi, în producții literare. Limba slavonă la români a fost, în evul mediu, o limbă de clasă, limba literară a feudalilor *români*, alături de limba română. Întocmai ca latina, în țările catolice, ca greaca literară, ca franceza în secolul al XVIII-lea, slavona la români, în secolele al XV - XVII-lea, era o limbă vorbită de învățați, de membrii clasei politice (clerici, boieri, curteni, patriciatul orășenesc), alături de limba lor maternă. Slavona se învăța în școli și la dascălii de slavonie³¹. Liturghia slavă la noi, adaugă P. P. Panaitescu, este o dovadă că românii, în vremea când au primit-o, erau un popor așezat, cu o clasă superioară învățată³². Adoptarea liturghiei slave nu a însemnat, spune P. P. Panaitescu, primirea creștinismului, ci „în cadrul Bisericii, înlăturarea ritului latin mai vechi și înlocuirea lui cu liturghia slavonă”³³. O eroare afirmată, care și-a găsit aderenți,

fiindcă în Biserica sa, poporul român nu a folosit niciodată „ritul latin”, ci ritul creștin antiohian, sirian de limbă latină populară, dacoromană, apoi în româna veche comună, până la adoptarea ritului creștin bizantin constantinopolitan, începând din secolul al XVI-lea în limba română, care deriva din ritul sirian de limbă greacă.

Teza formulată de P. P. Panaitescu, a adoptării liturghiei slave de poporul român, în secolul X, ca urmare a stăpânirii politice a imperiului bulgar peste întreaga Dacie, ridică de la început o întrebare elementară de logică: Dacă adoptarea limbii slavone la români, a fost în evul mediu „o limbă de clasă” și dacă primirea liturghiei slave „este o dovadă că românii, în vremea când au primit-o, erau un popor așezat, cu o clasă superioară învățată”, masa poporului român neînvățată și neșcolită, care nu înțelegea limba slavonă, a putut s-o primească și să treacă, așa cum afirmă, la „înlăturarea ritului latin mai vechi și înlocuirea lui cu liturghia slavonă”? Răspunsul la această discutată problemă de cultură româno-slavă, l-a dat N. Iorga, însă nereținut de P. P. Panaitescu, ca și de cei în consens cu el. N. Iorga afirmă: „Noi am avut două Biserici, una deasupra, solemnă, slavonă, și alta, dedesupt, simplă, românească, și ea nu s-a dat biruită niciodată”³⁴. Ea avea să biruiască, adăugăm noi, în secolul al XVI-lea, cu diaconul Coresi, cu tipărirea liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, la Brașov, în 1570, a unui manuscris cu traducerea Liturghierului din slavonă, atribuit „unei persoane originare din Banat - Hunedoara sau Transilvania centrală”³⁵. În secolul al XVII-lea, a biruit în Moldova, cu mitropolitul Dosoftei, prin traducerea Liturghierului din limba greacă, în două ediții, 1679 și 1683, a celor trei sfinte liturghii de rit bizantin constantinopolitan, a Sfântului Vasile cel Mare, a Sfântului Ioan Gură de Aur și a Sfântului Grigore cel Mare. Dialogul, papă al Romei (590 - 604), care, propriu-zis, nu este o

liturgic, fiindcă nu are sfințirea darurilor, ci o slujbă bisericească, formată din două slujbe diferite, vecernia și liturghia, contopite laolaltă. În prefața liturghierului său, mitropolitul Dosoftei arăta: „. . . Din cât s-au îndurat Dumnezău de ni-au dăruit mila Sa dăruim și noi acum de o dată acest dar limbii rumânești Sfânta Liturghie scoasă pe limba rumâniască despre elinească de lauda lui Dumnezău, să-nțăliagă toți carii nu-nțăleg sârbiaște sau elliniaște, căria primind ca un odor cel mai scump ceresc pre Dumnezău să lăudați și pre noi la svânta ruga nu uitareți și fiți sănătoși . . .”³⁶. La începutul secolului al XVIII-lea, biruința avea să fie desăvârșită în Țara Românească de mitropolitul Antim Ivireanul, devenind „ctitorul limbii noastre liturgice”, prin traducerea din limba greacă și tipărirea, la Râmnicu Vâlcea în 1706, a *Evhologhionului*, în două volume, primul volum, cuprinzând Liturghierul cu cele trei liturghii, iar volumul II, cuprinzând Molitvenicul. În 1713, va retipări la Târgoviște și *Evhologhionul* și Liturghierul în volume aparte, „cu toată cheltuiala sfințitului mitropolit al Ungrovlahiei, Chir Antim Ivireanul . . .”³⁷.

Poporul român nu a conceput niciodată să se roage lui Dumnezeu și să vorbească cu El în rugăciuni, decât în limba lui, limba strămoșilor dacoromani creștini. Pentru poporul român, limba lui vorbită este sfântă, sacră, pentru că, așa cum spune în zicerile lui, pe unde îți iese cuvântul îți iese și sufletul, și nu a simțit nevoia să ceară nimănui aprobarea de a-i recunoaște acest drept natural și firesc, căci, cum spune preotul poet Al. Mateevici: „Limba-i noastră-i limbă sfântă, / Limba vechilor cazanii, / Care-o plâng și care-o cântă / Pe la vatra lor țărani”.

În sprijinul celor afirmate de N. Iorga aducem și două documentări de limbă română. Într-un miscelaneu din Transilvania din jurul anului 1600, se consemnează: „Dzi ocenaș rumânește să

înțelegem. Răspuns: Tatăl nostru ce ești . . .”³⁸. Este dovada că poporul român își rostea rugăciunile în limba lui și cerea să-i fie rostite tot în limba lui.

Del Chiaro, care scrie după 1716, făcea următoarea afirmație: „Chiar în unele biserici din Țara Românească s-a adoptat limba română, despre care lucru eu mi-am arătat mirarea față de boieri, dar mi s-a răspuns că acest abuz în cele religioase a fost introdus în zilele noastre, pentru că mulți preoți, când au fost hirotoniți nu știau altă limbă decât cea românească”³⁹. Faptul că, la începutul secolului al XVIII-lea, erau hirotoniți „mulți preoți”, care nu știau slavonește, se înțelege că această realitate n-a fost numai atunci, ea a fost de totdeauna pentru bisericile în care s-a slujit în limba poporului, în limba română. Traducerea liturghiei slave de rit grecesc din epoca papei Inocențiu IV (1243 - 1258) în limba română, dedusă din lucrarea „Texte du Sacré”, editată de W. Hanka, apărută la Praga în 1846, de către N. Bălășescu (1848) și A. Saguna (1860), teză preluată și de alți cercetători, până în timpul nostru, a fost respinsă documentat de Ion Gheție și Al. Mareș, care au arătat că este vorba de efectuarea traducerii din jurul anului 1700, „atunci când de altfel încep și acțiunile de naționalizare a cultului religios în Moldova, din inițiativa lui Dosoftei (edițiile Liturghierului din 1679 și 1683), iar în Țara Românească, din inițiativa lui Antim Ivireanul (edițiile din 1706, 1713)^{37a}).

Dovadă elocventă că la poporul român au existat două limbi cultice bisericești, una în slavonă și alta în limba română, și că, Biserica simplă, românească, nu s-a dat biruită niciodată”, o arată și cuvântul românesc de origine slavă, *a bodogăni*, sinonim cu *a bolborosi*, adică vorbire ininteligibilă: *въгъдаиъ* = dat de Dumnezeu).

Personal, în cursul anilor 1943-1946, am întâlnit în Zarand și la moți (în com. Blăjeni, Buceș, Mihăleni, Zdrapți, Abrud-sat și altele, din jud. Hunedoara și Alba), preoți trecuți de vârsta de 70 de ani, care slujeau pe de rost în bisericile lor liturghia, ca și botezul, cununia, înmormântarea, sfeștania etc. Întrebați mi-au spus că le-au învățat de tineri, pe când erau cantori în biserici, de la preoții bătrâni din satele lor. Când erau recomandați de „obștea satului”, când se constată că ei „calcă a popă”, la Mitropolia din Sibiu, la episcopiile de la Caransebeș, de la Râmnic sau la mitropolia din București, să fie hirotoniți preoți, trebuia să dovedească în urma unui examen, pregătirea lor prin rostirea pe de rost a slujbelor bisericești, în primul rând a liturghiei. Este un argument de pe teren al slujirii liturghiei în bisericile românești, în limba română. Și această realitate va fi fost de la început, din epoca dacoromană, fiindcă Biserica a fost și școală, unde se învăța scrierea și rostirea celor scrise. Cuvântul *Scriptură*, din lat. *scriptura-scribere*, se păstrează numai în românește cu sens religios, „separat de verbul de la care derivă”⁴⁰.

Justificările aduse infirmă afirmațiile lui P.P. Panaitescu, că: „Introducerea limbii române în Biserică este, deci, mult mai târziu decât se crede îndeobște; ea datează de la sfârșitul secolului al XVII-lea și de la începutul celui următor și s-a făcut, firește, treptat”⁴¹. Că liturghia la poporul român își are începuturile din epoca daco-romană, o dovedește și refrenul liturgic „Lerui Doamne, lerui, ler”, din colindele de Crăciun, care provine din ebraicul *Halleluia* (= lăudați pe Domnul), transcris în greacă *ἁλληλοῦθῖα* și din secolul al IV-lea, în *Vulgata*, în latinește, *alleluia*, cu - η - în -e-, care ne-a dat în dacoromană, *aleruia*, cu rotacizarea lui -l- intervocalic, prescurtat, *alerui, ler*⁴². Or, colindele religioase românești, nu sunt decât o transpunere în melodie cântată a liturghiei, centrul cultului creștin, în care se prezintă și se cântă viața lui Iisus Cristos, de la naștere și până la îngropare și înviere.

În stânga Dunării, la români, se dovedește că s-a oficiat de la început în biserici în realitate, liturghia în trei limbi; latina populară din epoca daco-romană, devenită limba română, în limba greacă tot din epoca dacoromană în Scythia Minor și în părțile de răsărit ale Munteniei și Basarabiei și în limba slavonă, începând din secolul al X-lea. O dominație a „Bulgariei dincolo de Dunăre”, în secolele IX și X, care ne-ar fi impus liturghia și cultul creștin în limba slavonă, astăzi nu mai poate fi susținută în urma documentărilor aduse de Nicolae Bănescu⁴³, Aurel Decei⁴⁴, Gheorghe Brătianu⁴³, Aurelian Sacerdoțeanu⁴⁶, mai nou, de Nicolae Șerban Tanașoca, Teodor Teotoi⁴⁷, Stelian Brezeanu⁴⁸, Emilian Popescu⁴⁹, Petre Diaconu⁵⁰, Ion Barnea⁵¹. Oricum, „pentru expansiunea statului bulgar asupra părților de nord și răsărit ale Transilvaniei, precum și în Moldova, nu se mai cunoaște până acum nici un fel de dovadă”⁵².

Numai o realitate românească internă, cum a afirmat N. Iorga, adică o acceptare liberă a societății românești medievale, atât de românii din dreapta și cât și de cei din stânga Dunării, datorită împrejurărilor istorico-politice pe care le-am arătat, a făcut să fie primită slava bisericească sau bulgara veche la români, ca limbă oficială de stat și în Biserică, și nu în urma unei hotărâri din afară, de ordinul unui dictat politic, care s-ar fi datorat stăpânirii „Bulgariei de la nord de Dunăre” în secolele IX și X, susținută în special de P. P. Panaitescu, fiindcă, dacă lucrurile ar fi stat așa, era firesc ca, în urma desființării statului bulgar de către bizantini, în 971 și 1018, să fi încetat și dominația limbii slavone ca limbă oficială de stat și în Biserică la nord de Dunăre.

Lucrurile trebuie privite mai întâi pe linie administrativ-bisericească, și apoi pe linie politică. Ținuturile din nordul Dunării, din „Barbaricum”, au aparținut, jurisdicțional canonic, de patriarhia din Constantinopol de la sinodul al II-lea ecumenic din 381,

hotărâre întărită apoi la sinodul al IV-lea ecumenic, la 451, prin canonul 28. Bulgarii se creștinează sub Boris I, oficial la 864, dar dintre ei vor fi fost și creștini, și mai înainte, creștinism primit în contact cu dacoromanii, cum o dovedesc, cum am arătat, termenii creștini de origine latină populară în limba bulgară până astăzi. Inuși termenul original la început pentru liturghie, din latina populară dacoromană, *cuminecare*, în bulgară *comka*, ca și *pogan*, din dacoromanul *paganus*, și alte cuvinte creștine, dovedesc, fără putință de tăgadă, că dacoromanii le-au dat slavo-bulgarilor mai întâi, la început liturghia creștină și nu ei ne-au dat liturghie creștină, pe care noi o aveam din epoca dacoromană, în bisericile românești și din epoca românei comune vechi, protoromâne, când a avut loc creștinarea oficială a bulgarilor. Acesta este adevărul dovedit lingvistic, și nimeni nu-l poate contesta. Bulgarii au primit la început, sub țarul Boris I, creștinismul, organizat cultic în limba greacă și era supus jurisdicțional patriarhiei de Constantinopol. Din anul 866 Boris I se orientează spre Roma, cerând dreptul de-a avea arhiepiscopie, care nu li se aprobă. Li se organizează în schimb cultul în limba latină prin trimișii papei, preoții și călugării greci fiind izgoniți din Bulgaria. Cultul de rit romano-catolic durează în Bulgaria patru ani, până în 870, când Boris I se reorientează iarăși spre patriarhia din Constantinopol, cerând dreptul de-a avea arhiepiscopie și oficierea cultului creștin în bulgara veche, ceea ce li se aprobă. Numai sub țarul Petru (927-969), patriarhia din Constantinopol recunoaște oficial autocefalia Bisericii bulgare, ajungând ca arhiepiscopul Bisericii bulgare să se intituleze și „patriarh”, drept, pe care însă patriarhia din Constantinopol nu l-a recunoscut. Toate aceste lucruri s-au petrecut în sudul Dunării, nu la nord de Dunăre, fiindcă aici n-am avut un creștinism organizat, nici în limba greacă și nici de rit romano-catolic.

După revenirea stăpânirii bizantine la Dunărea de Jos (971), autocefalia Bisericii bulgare încetează, fiind trecută jurisdicțional patriarhiei din Constantinopol, din nou. În provincia nou-înființată, *thema Paristrion* (Paradunavon), avem acum două mitropolii. Una în capitala provinciei, în Durostorum, și alta la Tomis, care era, din secolul al IX-lea, arhiepiscopie, iar în secolele X și XI este mitropolie, cu mitropolii atestați documentar, Anicet și Vasile⁵³.

Prezența a două mitropolii în aceeași provincie, dependente de patriarhia din Constantinopol, nu se poate justifica jurisdicțional-canonice, decât acceptând că mitropolia Tomisului administra eparhiile de limbă greacă, în partea de nord a Dobrogei, iar mitropolia din Durostolon, administra eparhiile de limbă slavonă din sudul Dobrogei și din partea de nord-est a Bulgariei înglobată la *thema Paristrion*.

Între cele cinci eparhii, menționate de Nil Doxapatris, vor fi intrat și cele din ținuturile nord-dunărene, mitropolia Dristei exercitându-și, cum menționează Petre Diaconu, autoritatea și în unele regiuni din stânga Dunării, cuprinzând cel puțin sudul provinciilor Olteniei, Munteniei și Moldovei⁵⁴, considerăm și Transilvania. Aceasta ar fi singura documentare istorică, privitoare, până în prezent, la prezența administrației bisericesti de limbă slavonă în ținuturile nord-dunărene, cu aprobarea patriarhiei din Constantinopol, dependente de patriarhia din Constantinopol, unde procesul de simbioză româno-slavă, nu se încheie încă.

În spațiul românesc trebuie avută în vedere în acest timp, prezența culturii Hlincea I, în Moldova și Dridu, balcano-dunăreană și carpato-balcanică, numită astfel după stațiunea eponimă de pe valea Ialomiței, cultură dezvoltată din elementele de origine dacoromană și romano-bizantină, fiind cultură materială atestată pe teritoriul românesc și pe unele regiuni de la sud de Dunăre, având etapa ei maximă de dezvoltare în secolele IX-X. Această

cultură, afirmă Ion Barnea⁵⁵, constituie dovada arheologică a procesului de asimilare a slavilor și de afirmare a românilor ca popor de cultură și civilizație romanică. Trei mari cimitire descoperite până acum, din etapa de început a culturii Dridu, cimitirul de la Izvorul, jud Ilfov, sec. VIII⁵⁶, cimitirul de la Obârșia, jud. Olt, sec. IX⁵⁷ și cimitirul din marginea orașului Alba Iulia, din sec. VIII-IX⁵⁸, confirmă caracterul creștin al populației străromâne purtătoare a acestei culturi, înainte de creștinarea oficială a bulgarilor de la sud de Dunăre.

Adoptarea liturghiei în slava veche bisericească, a indus pe unii cercetători în eroarea de a afirma că românii ar fi fost creștinați chiar de bulgari în secolul IX, cum a afirmat-o, în secolul trecut, prof. Evghenie Golubinski de la Academia duhovnicească din Moscova⁵⁹ și-n vremea mai nouă, bizantinologul Steven Runciman⁶⁰, care, cu surprindere, a afirmat că românii au primit creștinismul de la bulgari și sârbi, cum s-ar dovedi cu liturghia slavonă pe care românii au practicat-o multe secole. Mai recent, și Conducerea Bisericii romano-catolice ne acuză că, inițial, fiind creștini de rit romano-catolic, l-am fi părăsit și am adoptat ritul ortodox bizantino-slavo-bulgar⁶¹.

Erorile pe această temă abundă, dovedind o mare necunoaștere, ca să nu spunem o mare ignoranță.

În *Tratatul de Istoria României*, I, 1960, p. 633, se afirmă: „Lipsit de organizare ecleziastică superioară, pe care o va primi mult mai târziu, prin filiera slavo-bizantină, creștinismul primitiv al dacoromanilor se reducea la însușirea elementelor de bază ale noii credințe și la practicarea simplă a cultului, în mijlocul unor comunități mici, probabil, fără legătură între ele și nesupuse vreunei anumite jurisdicții bisericești” (M. Macrea). În același sens se exprimase și C.Daicoviciu, că „nu am avut o organizare ecleziastică superioară⁶² și deci, nu am putut avea liturghie”. H. Mihăescu

afirma , la rândul său, că „numai introducerea liturghiei slave a adus cu sine un sâmbure de ierarhie ecleziastică și o oarecare diviziune teritorială a administrației bisericești cu un personal statornic”⁶³, deci, înainte de liturghia slavă, românii n-au avut liturghie și nici „ierarhie ecleziastică”. Al. Rosetti a afirmat că termenii slavi din terminologia noastră creștină „arată că organizarea cultului s-a făcut în perioada de după secolul al IX-lea”⁶⁴, adică, după ce am primit liturghia slavă. P. P. Panaitescu adăuga eroarea că „poporul nostru a trăit un creștinism primitiv, fără episcopat, într-o țară unde nu erau orașe și, deci, nu puteau fi episcopi”⁶⁵. Descoperite, numai în Scythia Minor - Dobrogea, cele 33-35 de bazine din secolele IV-VII, cercetate până acum⁶⁶, rivalizează cu cele mai cunoscute bazine din Imperiul Roman, în care se slujea cultul creștin liturgic de către o ierarhie bisericească; fiindcă bisericile erau sfințite de episcopi, ca și preoții slujitori, și deci, nu se poate concepe Biserica creștină fără cult liturgic și fără ierarhie bisericească. Din anul 290 cunoaștem în Scythia Minor, la Tomis, numele episcopului, *Evangelicus*, menționat în actul martiric al Sfinților martiri, *Epictet* și *Astion*, din cetatea Halmyris, de la Gurile Dunării⁶⁷. Episcopia din Tomis, devenită, din secolul al VI-lea, mitropolie, cu mitropolitul Paternus (518-520), avea în jurisdicție 14 scaune episcopale sufragane în Dobrogea, dintre care șapte erau pe malul drept al Dunării⁶⁸. Dintre cei nouă episcopi atestați la Tomis, patru purtau nume romane: Bretanion, Terentius, Paternus, Valentinianus. În ultimul timp avem descoperirea și efectuarea săpăturilor și cercetărilor arheologice și ale complexului monastic paleocreștin, datat din secolele IV-V de la Slava Veche Rusă⁶⁹. Întreagă această situație ecleziastică din Dobrogea, Scythia Minor, face dovada „existenței unei vieți organizate în forme creștine încă din secolul III d. Cr.”⁷⁰. O viață religioasă creștină, organizată cu biserici și cu ierarhie bisericească slujitoare, avem

în secolul al IV-lea și în *Gothia Romana*, ținuturile de astăzi ale Munteniei răsăritene și sudul Moldovei și Basarabiei. Comunitățile creștine din *Gothia Romana* erau organizate într-o biserică ortodoxă, numită, „Biserica lui Dumnezeu din Gothia”, cum rezultă din Actul martiric al Sfântului Sava „Gotul” (373/74)⁷¹, cu episcopi, cum a fost episcopul Teophil, participant la sinodul I ecumenic de la Niceea (325), Ulfila, ucenicul său, care a predicat creștinismul în limbile gotă, greacă și latină, Godas, cu nume got. Din secolul al IV-lea, avem cunoscuți și preoți, ca autohtonul dacoroman Sansala, dintr-un sat de autohtoni dacoromani, din apropierea Buzăului, gotul Gutticas, dintr-un oraș (πόλις), poate castrul Pietroasele (din jud. Buzău), unde se crede că a fost și centrul puterii lui Athanaric⁷². Cu un regim asemănător celor din Gothia Romana și din Scythia Minor vor fi fost și comunitățile creștine din celelalte provincii, ca Transilvania, unde cercetările arheologice din anii 1968 și 1980, de la Apahida, au dus la concluzia că aici a fost un important centru administrativ militar și religios din secolul V, unde a fost identificat și mormântul unui episcop, iar tezaurul de la Cluj-Someșeni, din imediata apropiere, ar aparține mai degrabă unei biserici episcopale decât unei principese ostrogote, sau gepide, cum s-a presupus mai înainte⁷³. Ruine de bazine, ca *Cenad* (Morisena), jud. Arad⁷⁵, de la *Slăveni* (com. Gostavăț), jud. Olt⁷⁶, bazilica tăbliței votive de la Biertan (jud. Sibiu) din sec. IV, cu inscripția în limba latină „Ego Zenovius votum posui”, bazilica cu martyrion de la *Niculitel*, sec. IV-V, în care s-au descoperit moaștele celor patru martiri consemnați: Zoticos, Attalos, Kamasis și Philippos, bazilica preotului autohton *Sansala*, în care slujea cu cântărețul său bisericesc, ce cânta în biserică „psalmi”, Sfântul Martir *Sava* „Gotul”, bazilica de la *Sucidava* (Celei), jud. Dolj, cu numele consemnat al preotului Lukanokos, fiul lui Lykatios (sec. V-VI) și altele, care dovedesc,

în ținuturile românești din nordul Dunării alături și de alte mărturii arheologice de origine creștină, descoperite până în prezent, un creștinism organizat din secolele II-VI, VII, cu biserici și cu o ierarhie bisericească slujitoare⁷⁷.

Față de cele expuse, rezultă că, înainte de a fi fost primită liturghia slavo-bizantină la români, am avut un cult creștin organizat în biserici, cu ierarhie bisericească, în care se slujea Liturghia creștină de rit apostolic antiohian sirian, care poate fi precizată în timp, cu vechimea din secolul II. Precizarea vechimii liturghiei creștine la poporul român duce la precizarea vechimii creștinismului la poporul român, despre care încă se afirmă „că nu este posibil a se preciza data convertirii la creștinism”⁷⁸.

Pentru precizarea vechimii liturghiei la poporul român, și deci și a precizării creștinismului la poporul român, documentul cel mai autentic, de necontestat, este cel lingvistic pe care-l vom sprijini cu cel arheologic-istoric.

Cum am arătat la început, termenul pentru liturghie în perioada apostolică și postapostolică din sec. I-II a fost și κοινῶνία (= mulțumire) și εὐχαριστία, în traducere latină, *communicatio* (I Cor. 10, 16), în latina populară *communicare*, termen primit în dacoromană, înainte de secolul al IV-lea, *cuminecare*. Sufixul *-icare*, în latina populară, este dovedit lingvistic înainte de secolul al IV-lea⁷⁹ și deci, liturghia, adică cultul creștin, are vechimea la poporul român, înainte de secolul al IV-lea, infirmând toate afirmațiile făcute până acum cu privire la vechimea liturghiei la poporul român, ca fiind primită de la slavo-bulgari.

În Biserica romano-catolică, termenul creștin pentru liturghie, până astăzi, este grecescul εὐχαριστία (= *eucharistia*), fr. *eucharistie*, dovadă că la poporul român nu s-a folosit niciodată cultul creștin cu liturghia în ritul apusean romano-catolic. O dovadă în plus este și sărbătoarea *Pogorării Duhului Sfânt, Cincizecimea*,

numită la romano-catolici tot cu grecescul πεντηκοστή, *Pentecosta*, fr. *Pentacôte*, cu vechimea din secolul al II-lea. La români, numirea sărbătorii respective este „Rusalii”, de la latinul *rosalia*, -ium, care desemna sărbătorile romane în timpul cărora se depuneau coroane de trandafiri la morminte, sărbătoarea trandafirilor, *rosa*, -ae (= trandafir, cunună de trandafiri). Cuvântul *Rusalii*, în limba română, este o contaminare, după secolul X, din vechea slavă bulgară, cu *rusalija* (bg. *rusalii*, pl. *rusalki*, s. cr. *rusalj(i)*, *rusalja*, slavonă *rusal ček*, *risalček*⁸⁰). Termenul dacoroman este *rusai*, *rusaie*, cum se aude și astăzi în unele regiuni ale țării, ca în Zarand și Munții Apuseni, alături de *Rusalii*. Explicația pentru dacoromanul *rusai*, *rusaie*, de la latinul *rosalia*, -ium - *rosa*, -ae = trandafir, este legată de sărbătoarea “sâmbăta morților” din ajunul *Pogorârii Sfântului Duh* sau *Cincizecimea* când la morminte se aduc *căpețele* (lat. *capitellum*), contaminat cu slavul *colaci* (sl. *Kolači*) și flori, în special trandafiri, și se împart oale, cu apă sau vin în ele, și cu chite de trandafiri la mânuși până astăzi, ceea ce ne dovedește că suntem și am rămas „dacoromani și creștini”. Pentru sărbătoarea (lat. *servatoria-servare*) de la 6 ianuarie, romano-catolicii folosesc termenul grecesc θεοφανία, *Theofania*, pe când românii au, din epoca dacoromană, compusul latin *apă-botează - pă-botează - Bobotează*. Cei trei termeni menționați, dovedesc că românii au folosit încă de la început, înainte de secolul al IV-lea, începând cu secolul II, din epoca dacoromană, cultul creștin cu liturghia de rit apostolic-antiohian, în limba latină populară vorbită și apoi în limba română veche, comună și în limba română.

Cultul creștin ortodox cu liturghia în limba latină populară la români, nu a venit nici de la Bizanț, de la Constantinopol, cum în general se afirmă, fiindcă orașul a fost înființat de Constantin cel Mare în secolul IV, la 330, pe când termenul creștin dacoroman

al liturghiei, *cuminecare*, este anterior secolului al IV-lea, fiind termenul liturghiei apostolice, atribuită Sfântului Iacob, ruda Domnului, de rit antiohian sirian, în varianta latină.

În discutarea subiectului nostru aducem și documentarea arheologico-istorică. Se cunoaște istoric, că sirienii au avut un rol important pentru Dacia în procesul de colonizare și romanizare, după cum au documentat D. Tudor⁸¹ și I. I. Russu⁸². Un rol important l-au avut sirienii în Dacia Romană și în răspândirea creștinismului adus direct din Palestina. Legiunea a V-a *Macedonica*, a fost adusă spre sfârșitul secolului I din Palestina la *Troesmis (Iglița)* în Dobrogea, iar de acolo la *Potaissa* (Turda), în anii 167-168, fiind unul din puținele orașe ale provinciei care se bucura de *ius Italicum*. La *Potaissa* s-au găsit mai multe obiecte paleocreștine, datate din secolele II-III, cum este cunoscuta *gemă (intaglio)* din onix, descoperită prin anii 1830-1840 și dispărută între timp, care înfățișa scena „Bunului Păstor”, simbolizând pe Iisus Cristos, datată din secolele III-IV, pe care o considerăm însă din secolele II-III, din timpul staționării, la *Potaissa*, a legiunii a V-a *Macedonica*. Din 1936 s-a descoperit la *Potaissa* un coronament de altar funerar, din piatră calcaroasă, databil din secolele II-III, înfățișând sculptat un delfin însoțit de trident, care simbolizează pe Iisus Cristos⁸³. De la *Potaissa* avem din 1954 o stelă funerară, din piatră de calcar, databilă din secolele II-III, care reprezintă „un banchet funebru”, în realitate „o masă euharistică”⁸⁴. Scena reprezintă doi defuncți care au la stânga o femeie, șezând pe un scaun înalt, cu spătarul închis, *kathedra*, ținând cu mâna dreaptă mânerul unei patere. Defunctul din dreapta femeii, figura centrală, are mâna stângă rezemată de *kliné*. Îmbrăcămintea bărbatului este compusă dintr-o tunică cu mânecă lungă. În mâna stângă ține o cupă cu picior, în formă de potir. A treia figură, redată în dreapta primeia, ține în mâna stângă, rezemată

cu cotul de *kliné*, un obiect de proporții mai mari, în formă de cupă. Îmbrăcămintea este asemănătoare primului bărbat. Capetele celor doi bărbați sunt martelate, urmare vreunei persecuții a creștinilor, survenită între timp. În fața celor trei personaje este așezată o masă pe care se află, de la dreapta spre stânga, o farfurie ovală, cu un pește, o pâine, *decussata* (x) și o *patera*. Peștele și pâinea sunt redată în poziție verticală. Peștele, simbol al lui Iisus Cristos, redat cu capul spre o pâine (*panis quadratus*), apoi *patera*, marcată cu două linii întretăiate, „ar putea fi dovezi care vin în sprijinul pătrunderii elementelor creștine la nordul Dunării încă de la sfârșitul secolului II și începutul celui următor”⁸⁵. Un alt asemenea monument funerar a fost descoperit în anul 1957 la Gilău, jud. Cluj, datat tot de la sfârșitul secolului I și începutul sec. II⁸⁶. Stela înfățișează defunctul, un bărbat rezemat în cot pe *kliné*, îmbrăcat într-o haină care se revarsă ca o draperie. Dedesubt are o tunică cu mâneci lungi, peste care poartă o manta, care-i cade liber de pe umăr. În mâna stângă ține o cupă cu picior, ca un potir. Față în față cu bărbatul, pe un scaun înalt împletit din nuiele, cu spătarul închis, pe *cathedra*, stă o femeie, poate soția lui. De sub vâl, ea întinde mâna dreaptă în care ține grațios mânerul unei *pateri*. Înapoia *kathedrei* stă o altă femeie, într-o tunică lungă, încinsă cu brâul, ținând în mâna dreaptă lingura de mestecat cu mâner lung, *simpulum*. În spațiul rămas liber dintre *kliné* și *kathedra*, e reprezentată o *mensa tripes*, masa cu trei picioare, având pe ea o *patera*, redată din profil, la mijloc o farfurie ovală, cu un pește întins spre stânga și un coș stilizat, în el o pâine tăiată axial, în formă de cruce (x), o *panis decussata*. Capetele personajelor lipsesc. Este clar, spune Andrei Bodor, că în secolele II-III, apariția împreună a pâinii și a peștelui, și mai ales, a peștelui privind spre o pâine marcată cu o cruce, e o dovadă a caracterului creștin al monumentului pe care apar⁸⁷.

Cele două monumente funerare de la *Potaissa* (Turda) și de la Gilău (Cluj), își au importanța lor creștină, fiindcă își au asemănarea în fresca din *Capella greca* din cimitirul *Sfintei Priscilla* din Roma, datând de la începutul secolului II, cunoscută sub numele *Fractio panis*, numele liturghiei apostolice⁸⁸. În secolul al II-lea, *Fractio panis*, adică liturghia, era însoțită și de masa numită agapa creștină, masa frățească (*ἀγάπα*) (Iuda 12)⁸⁹, fiind prezidată numai de episcop, după mărturia Sfântului Ignatié de Antiohia (al treilea episcop al Antiohiei, martirizat la Roma, în 107)⁹⁰.

În *Fractio panis* sunt prezentate, pe o masă în formă de semicerc, potirul, pâinea *decussata*, *patera* care reprezintă euharistia, *communicatio-comunicare-cuminecare*, adică liturghia, iar cele două farfurii, cu câte un pește și coșurile așezate la extremitățile dreaptă și stângă, amintind minunea înmulțirii celor cinci pâini și doi pești, reprezintă partea însoțitoare, „agapa”. După Înviere, Iisus s-a arătat la Marea Tiberiadei ucenicilor, „când ei au ieșit la țarm, au văzut jar pus jos și pește pus deasupra și pâine. Iisus le-a zis: „Aduceți din peștii pe care i-ați prins acum” (In. 21, 9-10). Peștele este simbolul „agapei” în iconografia creștină, reprezentând pe Iisus Cristos. În scena „*Fractio panis*”, la masa în semicerc, se află șapte comeseni culcați pe *lectus triclinarius*, șase bărbați și o femeie, care sunt prezidați de un bărbat șezând pe un taburet, care reprezintă pe episcopul ce prezidează „masa euharistică”. Celebrarea euharistiei, „*fractio panis*”, în secolele I și II, era însoțită de „agapă”, și una și alta erau figurate prin minunea înmulțirii pâinilor⁹¹.

Cele două monumente funerare de la *Potaissa* și de la Gilău, reprezintă o masă euharistică, cu oficierea euharistiei, „*fractio panis*”, însoțită de agape, datând din secolul II, fiindcă „*fractio panis*” și „agapa” au coexistat numai până în secolul II⁹². Bărbatul

de pe stela de la Gilău, ca și cel de pe stela de *Potaissa* (Turda), țin fiecare, ridicat în mână, câte un potir în forma unui potir liturgic, iar personajele respective care prezidează cele două mese euharistice nu pot fi decât numai episcopi care oficiază „*fractio panis*”, *euharistia-cuminecarea*, liturghia. Pe monumentul de la *Potaissa*, al doilea bărbat din dreapta poartă pe veșmântul său o cruce decussata, dovadă a unui veșmânt liturgic, poate un orar sau un omofor.

Pe lângă sărbătorile creștine din epoca apostolică, Paștile și Cincizecimea, calendarul creștin, care abia până în secolul al VI-lea se va definitiva⁹³, a început din secolul al II-lea să se îmbogățescă printr-o nouă serie de sărbători, prilejuite de persecuțiile religioase, cele ale sfinților martiri și mărturisitori (*memoriae* - γενέθλια, *natales*, *natalitia*), la care s-au adăugat și zilele de înmormântare ale episcopilor (*depositiones*), sărbători cu caracter local la început, acestea fiind și cele dintâi sărbători de origine pur creștină, cum a fost, de exemplu, sărbătoarea Sfântului Policarp, episcopul Smirnei, inaugurată imediat după moartea sa, în 155⁹⁴.

Cele două monumente funerare de la *Potaissa* și de la Gilău, vor fi fost ridicate de comunitățile creștine din cele două localități menționate, spre pomenirea celor doi episcopi ai lor, care se dovedesc astfel, până în prezent, a fi și cei dintâi episcopi dacoromani, ca și cei dintâi sfinți creștini dacoromani, ale căror nume le știe numai Dumnezeu. Monumentele lor funerare ne păstrează și imaginea celei dintâi liturghii, *fractio panis*, *cuminecări* pe teritoriul Daciei Romane, din secolul II, și astfel putem afirma, începând din secolul al II-lea, prezența documentată lingvistic și istorico-arheologic a creștinismului dacoroman, căci creștinism, o spunem încă o dată, înseamnă în primul rând, liturghie - *cuminecare*.

Cultul creștin, al cărui centru este sfânta liturghie are două componente. Una are caracter individual sau personal și privește nevoile religioase individuale sau personale ale credincioșilor, și alta are caracter colectiv sau public și privește colectivitatea creștină, pe comunități. Latura individuală sau personală a cultului creștin s-a dezvoltat în special în prima perioadă a creștinismului, în perioada persecuțiilor religioase, a interzicerii creștinismului ca religie de stat.

Începând din epoca apostolică, Sfinții Apostoli și cei dintâi creștini se adunau la început să officieze litiurghia, adică frângerea pâinii sau cuminecarea, în casa unuia dintre ei, cum aveau în Ierusalim, casa mamei lui Ioan (Marcu 13, 12, 20), în Troa (Ft. Ap. 20, 6 - 9), la Roma (Rom. 16, 6), la Colose (Col. 4, 15), în casa lui Filimon (Fil. 1, 2). Asemenea case de rugăciuni se vor fi aflat și în Dacia romană, cum o dovedesc cele două monumente paleocreștine de la Potaissa la Gilău, cu reprezentarea mesei euharistice. Mai târziu, când creștinismul a dobândit libertate religioasă sub Constantin cel Mare (306 - 337), sfânta liturghie și cultul public, colectiv al sărbătorilor religioase se va oficia în biserici. Termenul biserică, din latinul *basilica*, din gr. βασιλική (= casă împărătească), îl păstrăm în limba din secolul al IV-lea din timpul lui Constantin cel Mare. Prin Biserică se desăvârșește acum procesul de creștinare și de latinizare a poporului daco-roman.

Istoria latinei dunărene cunoaște propriu-zis două faze. În prima fază, secolele II-III, tendința generală este spre unificare. Etapa a II-a, secolele IV-VI, care corespunde cu declinul puterii romane, este cea a romanizării propriu-zise⁹⁵, când creștinismul, predicat și oficiat acum în public în limba latină, joacă rolul predominant de latinizare, cum o afirmă C. Daicoviciu: „Prin creștinismul împăciuitoare și blând, predicat în limba latină și

cucerind și pe „varvari”, s-a întâmplat nu numai păstrarea romanității din Carpați, ci și întărirea și desăvârșirea acestei romanități”⁹⁶.

În domeniul spiritual, N. Iorga spunea: „există o simbioză religioasă alături de cea a limbii”⁹⁷. Cele două simbioze, creștină ortodoxă și latină dunăreană, sunt coordonatele magistrale ale etnografiei românești. Cum afirma Radu Vulpe: „Noi suntem romani fiindcă suntem creștini, și creștini fiindcă suntem romani”⁹⁸.

După creștinarea bulgarilor, începând din secolul al X-lea, cultul creștin și liturghia de rit bizantin - constantinopolitan, derivată din liturghia de rit antiohian sirian în varianta greacă, din secolele IV - V, tradusă de frații Metodiu și Chiril în bulgara veche sau slava bisericească, se va extinde și în stânga Dunării la grupurile slave neasimilate încă în procesul de simbioză româno-slavă și la clasa conducătoare slavă a „boerilor”, care s-au creștinat. Marea masă a poporului român, „rumânii”, care nu vorbeau slavona, și-au continuat cultul lor creștin ortodox cu liturghia de rit apostolic antiohian, varianta siriană în limba latină populară vorbită, ajunsă atunci româna veche comună sau străromâna. Procesul acesta va dura până în secolul al XVI-lea în Transilvania, când se va traduce în limba română din slavonă și liturghia nouă de rit bizantin constantinopolitan, tipărită de diaconul Coresi în 1570, împreună cu Psaltirea⁹⁹ și care apoi cu traduceri din limba greacă în secolul al XVII-lea și tipărirea liturghierului în 1679 și 1683 de mitropolitul Dosoftei în Moldova și în Țara Românească de mitropolitul Antim Ivireanul cu tipărirea liturghierului în limba română în 1706 și 1713, liturghia de rit bizantin constantinopolitan se va definitiva și în Biserica românească.

În momentul când limba slavonă medio-bulgară a devenit limba oficială de stat în cancelariile voievodale din secolul al XIII-lea și domnești din secolul al XIV-lea, din motivele

politico-istorice arătate, ea a devenit limba oficială și în Biserică. De acum, cum a afirmat N. Iorga, „noi am avut două Biserici: una deasupra: solemnă, slavonă, și alta, dedesupt, simplă, românească, și ea nu s-a dat biruită niciodată”. Am avut două Biserici, fiindcă am avut două limbi folosite, una oficială, și alta uzuală, vorbită - limba română. Această realitate o dovedește toată terminologia creștină de origine latină în limba română din epoca daco-romană, începând din secolul al II-lea, cum am arătat, și până în zilele noastre. Peste această terminologie se va suprapune terminologia cultului cu liturghia nouă de rit bizantin constantinopolitan în limba slavă bisericească, ce va contamina și va acoperi în parte terminologia creștină din daco-romană și protoromână, dar, cum spunea N. Iorga, „biserica simplă românească nu s-a dat biruită niciodată”. Acest adevăr se dovedește prin terminologia latină a cultului creștin particular, individual, ca și prin terminologia latină a cultului creștin public, general, al sărbătorilor bisericești în limba română.

Referindu-ne la cultul creștin individual sau particular, se constată că termenii de origine latină din epoca daco-romană, începând din secolul al II-lea, păstrați până astăzi în limba română, ne dovedesc prezența creștinilor (*christianus*) de la *Christus*, din gr. *χριστός*, în românește *Cristos* (forma *Hristos* cărturărească este de origine greco-slavă, nu daco-romană), cu trecerea lui *ch-* în *c-*, ca din *charta* în *carte*. Cuvântul s-a răspândit, cum a arătat H. Mihăescu, mai ales începând din secolul al II-lea, când mai slăruia încă pronunțarea *c* și nu *h*¹⁰⁰. Este un document lingvistic al începutului creștinismului dacoroman din secolul al II-lea. Creștinii se rugau (*rogare*) și se închinau (*înclinare*) lui Dumnezeu (*dominus deus*), lui *Iisus Cristos*, *Iisus* provenit din gr. Ἰησοῦς cu traducerea ebraicului *Iehoșua* (*Ioșhua*) (= *mântuitor*), primit prin filiera latină *Iesus*, , cu η = e, în română *Iisus*, cu închiderea

latinului *e* în *i* în dacoromană, ca în *bene - bine, plenus - plin*¹⁰¹. Creștinii se rugau și la *sânți (sanctus)*, contaminare cu slavul *sventiti*, în *sfinți*, la *cruce (crux, - cem)*. Erau botezați, din gr. βαπτίζω, primit prin latinul *baptizare*, termen răspândit „pe toată întinderea împărăției romane”¹⁰² din primele secole creștine. De la *boteza*, daco-romanii au creat compusul *apă - botează*, cu afereza lui *a-* inițial neaccentuat, *Bobotează*. Preoții oficiau *aiasma*, în Banat folosit și *iasmă*, cu afereza lui *a-* inițial neaccentuat. Cuvântul în limbă vine din latinul *ageasma*, redat din gr. ἁγιασμα (a sfinți), cu substantivul ἁγιασμα (= lucru sfințit). În latina populară, până în secolul IV d. Chr., -g-intervocalic dispăre, cum a dispărut și din *-ego- eu, magis - mai, magister - măiestru*¹⁰³, și din *ageasma* avem *aiasma* și *iasma*¹⁰⁴, o dovadă lingvistică a vechimii creștinismului românesc înainte de secolul al IV-lea. Cuvântul este contaminat, după secolul X, cu slavonul *agheasma*. Creștinii erau botezați de *preoți (presbiterum)*, din gr. πρεσβύτερος (= mai în vârstă), cuvânt generalizat în Imperiul Roman din secolul al III-lea¹⁰⁵. *Preoții* erau sfințiți și conduși de *piscupi*, din *episcopus*, cu apocapa lui *e-* inițial și cu închiderea lui *-o-* neaccentuat în *-u-*¹⁰⁶. Preoții oficiau în *biserici*, lat. basilica din gr. βασιλική (= casa împărătească), *cuminecarea* și *cuminecau*, din *communicare - comminecare*, pre creștini, care depuneau *mărturii*, din *martur* + suf. *-ie*, contaminat cu sl. *mărturisire* din *marturisasi*. Creștinii erau *cununăți*, din *coronare*, erau *înmormântați* și aveau *morminte*, din *monumentum*, și *morminți*, și făceau *priveghiuri* și *privegheri*, din *pervigilare*, comânduri, din *commandare, commendare, pausuri*, din *pausare, repausare*, acoperit cu slavonul *pomană*, din *pomenŭ*. La *capetele*, din *capita*, riuțuale de 3, 9, 40 de zile, de un an și anuale la *sâmbetele morților*, din *sambatha, mortuus*, se aduceau *căpețele*, din *capitelum*, acoperit cu sl. *colac, colaci - kolači*. Cum se constată, termenii creștini dacoromani,

păstrați până astăzi în limba română, denumesc toate momentele din viața cultică individuală, și dovedesc în același timp un cult creștin organizat bisericește, cu ierarhie bisericească, începând din secolul al II-lea.

Cultul creștin general sau public, colectiv, cuprinde sărbătorile religioase oficiate în biserici de către ierarhia bisericească și el avea să se dezvolte în special după secolul al IV-lea, când Biserica creștină a dobândit libertatea de manifestare, și, până în secolul al VI-lea, când ciclul calendaristic avea să se definitiveze și, ca urmare, întreaga populație dacoromană a devenit creștină.

Sărbătorile, din lat. *servatoria*, de la *servo-are* (= a păstra, a conserva, a respecta) cu caracter general din primele două secole creștine sunt: *duminica*, ar. *dumânica*, mgl. *duminică*, și *dumănică*, ir. *dumireke*, din lat. *dominica dies*, gr. κυριακή ἡμέρα, în locul sabatului iudaic, ca și în locul sărbătorii săptămânale păgâne, *dies solis* (= ziua soarelui), care avea să fie oficializată ca sărbătoare de stat sub Constantin cel Mare (306 - 337). Cea mai mare sărbătoare creștină din timpul Sfinților Apostoli este *Paștele* (lat. *pascha*, pl. *paschae*, din gr. πάσχα de origine iudaică: *pesah* (= trecere), în amintirea trecerii evreilor prin Marea Roșie și a eliberării lor din robia Egiptului (Ieșire 12, 27), care se sărbătorea la evrei la 14 nisan (martie) și coincidea cu prima lună plină de după echinocțiul de primăvară. Mântuitorul a sărbătorit paștele în seara zilei de miercuri spre joi, 13 spre 14 nisan, cu pâine dospită și cu vin la Cina cea de Taină, și nu cu azima folosită de evrei cu mielul pascal în seara de 14 nisan, adică joi spre vineri. Uniformizarea datei serbării Paștilor în toată lumea creștină s-a stabilit la sinodul I ecumenic de la Niceea din 325, din inițiativa împăratului Constantin cel Mare.

A treia mare sărbătoare creștină din timpul Sfinților Apostoli cu caracter general este *Duminica Cincizecimii* (Ἡ πεντηκοστὴ ἡμέρα) - *Dominica Pentecostes*, *Duminica Pogorârii Duhului Sfânt*, numită în popor și *Duminica Mare*. *Paștile* și *Pogorârea Duhului Sfânt* corespundeau celor două mari sărbători iudaice: *Pasha* și *Cincizecimea* (I Cor. 16,8; Fp. Ap. 20,16). În Pentateuh, *Cincizecimea* poartă numele de sărbătoarea *Săptămânilor*, pentru că se serba la șapte săptămâni după Paște (la 50 de zile) (Exod 34, 22; Levitic, 23, 15; Deuteronom 16, 16). Se mai numea și sărbătoarea *Secerișului* (Exod 23, 16), fiind instituită și cu scopul de a aduce mulțumiri lui Dumnezeu pentru prima recoltă de orz și grâu, după terminarea secerișului și se aduceau jertfe primele pâini făcute din grâu nou. *Cincizecimea* amintește și de ziua când Dumnezeu a dat lui Moise Tablele Legii pe muntele Sinai și el le-a citit în fața poporului evreu. În creștinism, *Cincizecimea* este *Pogorârea Duhului Sfânt* peste Apostoli, în chip de limbi de foc și întemeierea văzută a Bisericii creștine pe pământ (Ft. Ap. 2,1 - 11). Termenul vechi al sărbătorii în limba română este *rusăi*, *rusaie*, contaminat cu bl. *rusalija*, și el se mai aude și astăzi în unele zone ale țării, cum sunt: Zarand și Munții Apuseni, alături de slavul Rusalii.

Din secolul al treilea înainte apare cel de-al treilea praznic împărătesc în Biserică, *Botezul Domnului*, în gr. Τὰ ἁγία θεοφανεῖα τοῦ κυρίου sau Ἐπιφάνεια (= descoperirea sau arătarea lui Dumnezeu)¹⁰⁷. La romano-catolici sărbătoarea este numită *Theophania* și în slavonă *Bogoiavlenie Gospodnie*. După specificul sărbătorii dacoromanii au creat un termen special, *Apăbotează*, cum se mai aude și astăzi regional în Oaș, în Crișana, Maramureș din care a rezultat *Păbotează*, cu afereza lui *a-* inițial neaccentuat, și apoi *Boboteaza*¹⁰⁸.

Din secolul al IV-lea avem primele mențiuni despre sărbătoarea de origine ierusalimiteană, *Duminica Stălpărilor* sau a *Floriilor*¹⁰⁹ în cinstea intrării triumfale a lui Iisus în Ierusalim, înainte de Paști (Mat. 12,1 - 10: In. 12,12 - 18) fiind duminica ultimă din *păresimi* (lat. *quadragesima dies*), în latina populară *quaresima*, un calc lingvistic după gr. τεσσαρακοστή (= a patruzecia zi înainte de Paști). Termenul *Florii* are caracter popular, din lat. *mense Florali*, *Floralis* (= luna florilor). În dacoromană avem termenul *Flurii*, și onomasticul *Flurie*, cum se întâlnesc în Zarand și în Munții Apuseni. Al Rosetti afirmă că fenomenul așteptat pentru *Florii* ar fi fost cu *u* și nu cu *o*, fiind „prin urmare, de formație românească”¹¹⁰, adică mult mai nou. În realitate, cum am arătat, în limba română păstrăm până astăzi și fonetismul dacoroman *Flurii* și *Flurie*¹¹¹.

Din secolul al V-lea înainte întâlnim și sărbătorile în cinstea *Maicii Domnului*. În Apus, ele nu sunt cunoscute înainte de secolul al VII-lea, când apusenii le adoptă pe toate de la Biserica Bizanțului¹¹². Păstrăm în limba română sărbătorile în cinstea *Maicii Domnului* înainte de secolul al VII-lea, din perioada dacoromană, *Sântă - Maria Mare* (15 august) și *Sântă Maria Mică* (8 septembrie), ar. Stâ - Măria, Stă - Mărie, mgl. Stă - Mărie ('Αγία Μαρία - *Sancta Maria*). Din sec. VI avem o inscripție la Garvăn (Tulcea) 'Αγία Μαρία.

De reținut este constatarea că romano - catolicii folosesc termenii creștini din greaca veche: εὐχαριστία - *eucharistia*, fr. *eucharistie*: πεντηκοστή - *Pentecoste*. fr. *Pentecôte*; θεοφάνια - *Theofania*, termeni care dovedesc că în Biserica romano-catolică cultul creștin s-a oficiat în primele trei secole în limba greacă, pe când în Dacia romană s-a oficiat în limba latină populară. Pe când la Roma se oficia liturghia și cultul creștin în limba greacă, în Dacia romană se oficia în limba latină populară. Adevărul acesta

trebuie reținut și de cei ce afirmă că românii au părăsit cultul creștin de rit romano-catolic și au adoptat ritul creștin bizantin în limba slavilor bulgari. Ritul creștin cu liturghia în Biserica ortodoxă românească a fost de la început de origine apostolică antiohiană în varianta siriană de limbă latină, și acest fapt dovedește vechimea creștinismului românesc și a poporului român în vatra sa carpatodunăreană-pontică.

Până în secolul al VI-lea, când se definitivează în cadrul Bisericii *cărintarul*, în contaminarea slavonă *căalendar*, avem și sărbătorile de sfinți cu date fixe. Cu excepția celor trei mari sărbători creștine din epoca apostolică (*Duminica*, *Paștile* și *Cincizecimea*), toate celelalte sărbători au avut la început un caracter local. Din secolul al IV-lea înainte, până în secolul VI, s-a ajuns la generalizare în toată lumea creștină a unor sărbători cu caracter la început local¹¹³.

În limba română, din epoca dacoromană, avem sărbătorile cu nume grecești sau semite, compuse cu lat. *sanctus* - *sânt* - *sân*: *Sâmți* (9 martie)¹¹⁴, contaminat cu slav, *mučenikŭ*; *Sânt Indrei*, din Ἀνδρέας; *Sâmedru*, ar. *Sânmedru*, *Sâmedru*, *Samedru*, *Sumedru*, din ἅγιος Δημήτριος - *Sanctus*, *Demetrius*, la 26 octombrie, care „a pătruns de timpuriu, și anume înainte de pronunțarea vocalei - η - ca *i*”¹¹⁵; *Sân(n)icoară*, la 6 decembrie din *Sanctus Nicolas* - Νικόλαος, nume și în onomastică, *Nicoară* și în toponimie *Nicorești* (Vaslui); *Sân Giorg(d)z*, ar. *Sâm Ćorgŭ*, la 23 aprilie, din *Sanctus Georghius*; *Sâmpetru*, *Sâmpietru*, ar. *Sâmpetru*, *Sumkétru*, la 29 iunie, din *Sanctus Petrus* - πέτρος : *Sântoader*, din *Sanctus Theodorus* - θεόδωρος, la 17 februarie; *Sânziene* din *Sanctus dies Ioannes* - Ἰωάννης, la 24 iunie, contaminat cu slav. *Drăgaica*; *Sânvăsâi*, din *Sanctus Vasilios* - βασιλειος, la 1 ianuarie (sărbătorit în Biserică începând din secolul IV).

Termenii de cult primiți din slavonă: *vecernie*, din *věcerinja* a acoperit termenul dacoroman; *rugăciunea de seară* (*rogatio*, -*onis* + *sera*), așa cum se rostește în timpul slujbei respective, în ectenia: *Să plinim rugăciunea noastră cea de seară*; *utrenia*, din *utrinja*, este *rugăciunea de dimineață* (lat. de **mâneată*, din **manitia*). La slujba respectivă se rostește ectenia: *Să plinim rugăciunea noastră cea de dimineață*. Cei doi termeni cultici coexistă paralel, dovadă că am avut în cultul creștin dacoroman, „rugăciunea de seară” și „rugăciunea de dimineață”, înainte de terminologia slavonă: *věcerinja* și *utrinja*. Pentru dr. *milui*, din v. sl. *milovati*, avem atestat pe toată perioada sec. XVI - XIX, lat. *meserere*, din *miser* > *Doamne meserere(s) pre noi!* sau: *Doamne miserere pre noi* ; *measer* (= sărac).

Cum se constată, păstrăm toate sărbătorile creștine cu date schimbătoare și cu date fixe din calendarul bisericesc venite din epoca dacoromană și română veche comună, străromână, înainte de primirea oficială în Biserică a limbii vechi slave bisericești, vechea bulgară, care nu a făcut decât să contamineze sau să acopere unii termeni autohtoni creștini în calitate de adstrat lingvistic. Dar, de aici nu se poate afirma eroarea că liturghia și cultul creștin ortodox autohton, dacoroman, ar fi fost înlocuite cu liturghia și cultul creștin bizantin în slava bisericească, vechea bulgară. Adevărul, afirmat încă din 1940 de N. Iorga, este evident: „Biserica simplă românească nu s-a dat biruită niciodată”, fiindcă adăugăm, limba românească nu s-a dat niciodată biruită, ca să nu fie vorbită de poporul român.

Întreaga teorie a înlocuirii sau a organizării cultului nostru creștin de rit apostolic antiohian primit din epoca dacoromană, în româna veche și în română cu cultul creștin și liturgic în limba slavă veche bisericească, vechea bulgară și medio-bulgară, se dovedește o gravă eroare, care a tot circulat în lucrările de istorie și de istoria literaturii vechi. Este timpul să fie definitiv abandonată.

- ¹ Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, *Învățătura de credință ortodoxă*, București, 1922, p. 236.
- ² Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea dumnezeieștii liturghii și despre viața în Hristos*, Ed. Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 27 - 28.
- ³ Pr. prof. dr. Dumitru Stăniloiaie, *Spiritualitate și comuniune în Liturgia ortodoxă*, Craiova, 1986.
- ⁴ Pr. prof. dr. Ene Braniște, *Liturgica specială*, ed. a II-a, București, 1985; idem, *Liturgica generală*, ed. a II-a, București, 1993; Pr. Petre Vintilescu, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943; Idem, *Încercări de istoria Liturghiei*, București, 1930; Idem; *Liturghierul explicat*, București, 1972.
- ⁵ Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica specială*, p. 196.
- ⁶ H. Leclercq, *La fresque de la Capella greca*, în „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie”, t. 1,1, col. 798 - 801; idem, *La vie chrétienne primitive*, Paris, 1928, p. 1, XI.
- ⁷ Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, supra, p. 215.
- ⁸ Idem, *op. cit.*, p. 221.
- ⁹ *Ibidem*, p. 219
- ¹⁰ Pr. Petre Vintilescu, *Liturghiile bizantine privite istoric în structura și rânduiala lor*, București, 1943, p. 78.
- ¹¹ Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, supra, p. 231.
- ¹² Simion Mehedinți, *Creștinismul românesc*, București, 1995, p. 50.
- ¹³ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 198.
- ¹⁴ Pr. prof. Ioan Rămureanu, *Martiriul Sfântului Sava Gotul (12 aprilie 372)*, în „Actele Martirice”, București, 1982, p. 311 - 328.
- ¹⁵ Ion Gheție, *Introducere în dialectologie istorică românească*, București, 1969, p. 198.
- ¹⁶ Nikephores, *Ἱστορία σὺντομύς*, Leipzig, 1880 (Teubner), p. 41 și 35. I. Barnea, *Din istoria Dobrogei, III*, București, 1971, p. 9.
- ¹⁷ J. Darrouzès, *Notitae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris, 1981, p. 265, r.45; J. Nesbitt - N. Oikonomides, *Catalogue of bizantine seals*, I. Washington, 1991; p. 180 la I. Barnea, *Noi date despre mitropolia Tomisului*, în „Pontica”, XXIV, 1991, p. 279, nota 6.

- ¹⁸ Iordan Ivanov, *Bulgarski starini iz Makedonia*, Sofia, 1970, p. 554, cit. Petre Diaconu, *Despre organizarea ecleziastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X - secolul XII)*, în „Studii Teologice”, an. XLII, 1, 1990, p. 116; jean Darrouzès, *Notitiae...*, Paris, 1981, p. 375, no. 45; Emilian Popescu, *Christianitas Daco - Romana*, București, 1994, p. 440.
- ¹⁹ Petre Diaconu, *op. cit.*, supra, p. 119.
- ²⁰ I. Barnea, *op. cit.*, supra nota 17, p. 281 - 282.
- ²¹ Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, I, 1980, p. 174.
- Dimitrie Onciul, *Scieri istorice*, ed. critică, îngrijită de Aurelian Sacerdoțeanu, București, 1968, vol. II, p. 13 - 18.
- ²² Pandele Olteanu, *Aux origines de la culture slave dans la Transylvanie du nord et du Maramureș*, în „Romanoslavica”, I, 1958, p. 169 - 196.
- ²³ G. Mihăilă, *La diffusion dans les pays roumains des écrits sur la vie et l'activité des frères Cyrille et Méthode de Thessalonique*, Tesalonic, 1968 (extras); idem, *Apariția scrierii slave și pătrunderea ei la nordul Dunării. Răspândirea în țările române a izvoarelor narative despre viața și activitatea fraților Constantin - Chiril și Metodie*, în vol. : *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 9 - 77; idem, *1100 de ani de la moartea marelui cărturar slav Constantin - Chiril Filozoful*, în „Limbă și literatură”, vol. XXIII, București, 1969, p. 9 - 20; Ioan I. Rămureanu, *Unsprezece secole de la activitatea misionară a Sfinților Chiril și Metodie*, în „Ortodoxia”, XIX, 1, 1967, p. 17 - 31; Nicolae al Macariopolei, *Sfinții Frați Metodie și Chiril, luminătorii slavilor*, în BOR, an. LXXXVII, 5 - 6, 1969, p. 533 - 538.
- ²⁴ Pr. prof. Mircea Păcurariu, *op. cit.*, p. 176 - 177.
- ²⁵ *Ibidem*.
- ²⁶ Idem, p. 191,
- ²⁷ Idem, p. 195.
- ²⁸ Nicolae Constantinescu, *Curtea de Argeș (1200 - 1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, București, 1984, p. 145.
- ²⁹ Șerban Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea. Între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993, p. 81.
- ³⁰ Al. Grecu, (P. P. Panaitescu), *Bulgaria în nordul Dunării în veacurile IX - X*, în „Studii și cercetări de istorie medie”, I, 1959, p. 236.
- ³¹ P. P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 99 - 101.

- ³² Idem, *op. cit.*, p. 197.
- ³³ Idem, p. 198.
- ³⁴ N. Iorga, *Concepția românească a Ortodoxiei*, București, 1940, p. 23.
- ³⁵ Ion Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994, p. 137.
- ³⁶ Pr. Ion Ionescu, *Trei sute de ani de la tipărirea liturghierului de mitropolitul Dosoftei 1679 - 1979*, în „Glasul Bisericii”, XXXVIII, 9 - 10, 1979, p. 995 - 1015.
- ³⁷ Idem, *op. cit.*, p. 1005 - 1007.
- ³⁷ ^a Ion Gheție - Alexandru Mareș, *Originile scrisului în limba română*, București, 1958, p. 117 - 118.
- ³⁸ Ion Gheție, *Începuturile scrisului în limba română*, București, 1974, p. 108.
- ³⁹ Del Chiaro, *Storia delle moderne rivoluzioni dela Valachia*, cd. N. Iorga, București, 1914, p. 87 - 88, cit. P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1994; p. 175.
- ⁴⁰ I. Fischer, *Latina dunăreană*, București, 1985, p. 151. Pentru oficierea pe de rost a slujbelor religioase de către preoții români, a se vedea și Ion Gheție și Al. Mareș, *Originea scrisului în limba română*, București, 1985, p. 128.
- ⁴¹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, supra, nota, p. 175.
- ⁴² Pr. I. Ionescu, *Originea cuvântului ler în limba română*, în „Limba Română”, XL, 5 - 6, 1991, p. 265 - 268.
- ⁴³ Nicolae Bănescu, *L'ancien Etat bulgare et les Pays Roumains*, Bucarest, 1947, idem, *Les frontières de l'ancien Etat bulgare*, în „Memorial Louis Petit”, Bucarest, 1948; idem, *Oglos - Oglou, le premier habitat d'Asparouh dans la région du Danube*, în „Byzantion”, 28, 1958, 1959.
- ⁴⁴ Aurel Decei, *Românii din veacul al IX-lea până în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*, Cluj, 1939; idem, *Invazia tătarilor din 1241 / 42 în ținuturile noastre după Djama'ot - Tavarikh a lui Tâzl oI - Iah Rësid, od-Din*, în „Relații româno - orientale”, București, 1978, p. 193 - 208.
- ⁴⁵ Gh. Brătianu, *Bulgaria de dincolo de Dunăre în izvoarele bizantine*, în „Omăgiu lui I. Lupaș”, 1943; idem, *La thème de Bulgarie et la chronologie de l'Anonyme hongrois*, în „Acta historica”, X, Munchen, 1972; c.f. și *Les Bulgares à Cetatea Albă (Akerman) au début du XIV - siècle*, în „Byzantion”, II, 1925.
- ⁴⁶ Aurelian Sacerdoțeanu, *Organizarea Bisericii Ortodoxe Române în secolele al IX-lea - al XIII-lea*, în „Studii Teologice”, an. XX, 3 - 4, 1968, p. 242 - 257.

- ⁴⁷ Nicolae - Șerban Tanașoca, Tudor Teotoi, *L'Extension de la domination bulgare au nord du Danube aux VIIIe - Xe siècles*, în „Etudes balkaniques”, Sofia, 4, 1984, p. 110 - 120.
- ⁴⁸ Stelian Brezeanu, *La Bulgarie au - dela de l'Ister à la lumière des sources écrites médiévales*, în „Etudes balkaniques”, Sofia, 4, 1984, p. 121 - 135.
- ⁴⁹ Emilian Popescu, *Christianitas Daco - romana*, București, 1994, p. 408 - 409.
- ⁵⁰ Petre Diaconu, *Extension du Premier Etat bulgare au nord du Danube (VIII - Xe siècles). La culture matérielle*, în „Etudes balkaniques”, Sofia, I, 1985, p. 107 - 113.
- ⁵¹ Ion Barnea, *L'extension de la domination bulgare au Nord du Danube aux VIII - Xe siècles*, în aceeași revistă de mai sus.
- ⁵² *Istoria României*, I, București, 1960, p. 763.
- ⁵³ Ion Barnea, *Noi date despre mitropolia Tomisului*, în „Pontica”, 1991, p. 279 - 281.
- ⁵⁴ Petre Diaconu, *Despre organizarea eclesiastică a regiunii Dunării de Jos (ultima treime a secolului X - secolul XII)*, în „Studii Teologice”, XLII, 1, 1990, p. 119, cu discutarea problemei înființării de Ion Tzimiskes în nord - estul Bulgariei a unei mitropolii cu sediul la Ioannoupolis (Preslav) și cu prezența lui Georgios „întâistătătorul arhiepiscopiei Bulgariei înființată de Ioan Tzimiskes”, „după opinia lui Pavel Gheorghiev, sediul acestei arhiepiscopii ar fi fost la Dristra” (p. 104).
- ⁵⁵ Ion Barnea, *Arta creștină în România*, 1, sec. III- VI, București, 1979, p. 9.
- ⁵⁶ B. Mitrea, în SCIV, 18, n. 3, 1967, p. 443 - 461; Idem, în „Materiale”, X, 1973, p. 203 - 217.
- ⁵⁷ O. Toropu - O. Stoica, în „Dacia”, N. S., XVI, 1972, p. 163 - 188; O. Toropu, *Romanitatea târzie și străromânii în Dacia Traiana sud - carpatică* (sec. III - IX), Craiova, 1976, p. 156 - 160.
- ⁵⁸ Ion Barnea, art. cit., în „Etudes balkaniques”, Sofia, I, 1985, p. 98.
- ⁵⁹ Evghenie Golubinski, *Istoria bisericilor Ortodoxe: bulgară, sârbă și română*, Moscova, 1871, în trad. rom. o parte de I. Cașăcoveanu, sub titlul, *Privire scurtă asupra Istoriei Bisericii Ortodoxe Române*, Iași, 1879.
- ⁶⁰ Steven Runciman, *Manuel II and the See of Moldavia* în „KATHEGETRIA”. Essays presented to Joan M. Hussey for her 80 th birthday”, London, 1989, p. 515 - 520; cit. Emilian Popescu, *Christianitas Dacoromana*, București, 1994, p. 458.

- ⁶¹ *Ad limina apostolorum*, în „Losservatore Romano”, din 2 aprilie 1991
Replica Grupului de Reflexie pentru Înnoirea Bisericii în *România Liberă*
din 1 iunie 1991, precum și în *Timpul* din 15 noiembrie 1991 și la Valeriu
Anania, *Pro Memoria. Acțiunea catolicismului în România interbelică*,
București, 1993, p. 108 - 109.
- ⁶² C. Daicoviciu, *Problema continuității în Dacia*, Cluj, 1940, p. 37; Idem;
Există monumente creștine în Dacia traiană din sec. II - III ? în Dacia,
Cluj, 1969, p. 505 - 516.
- ⁶³ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în sec. al
XV-lea*, București, 1966, p. 96.
- ⁶⁴ Al. Rosetti, *Influența limbilor slave meridionale asupra limbii române*,
București, 1954, p. 39; Idem, *Istoria limbii române*, București, 1986, p.
286.
- ⁶⁵ P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, (nota 13), p. 104.
- ⁶⁶ Epifania Norcel, Episcopul Buzăului, *Pagini din istoria veche a
creștinismului la români*, ed. Episcopia Buzăului, 1986, p. 94; Adrian
Rădulescu, *Bazilici și monumente creștine în contextul etnogenezei
românești din secolele III - VII în Dobrogea*, în „Monumente istorice și
izvoare creștine”, Galați, 1987, p. 9 - 77.
- ⁶⁷ *Acta Sanctorum*, iulii, t. II, 1867, p. 533 - 551; H. Delehay, *Les martyrs
Epictet et Astion*, Acad. Roumaine, în „Bulletin de la Section historique”,
t. XIV, București, 1928, p. 1 - 5; Raymund Netzhammer, *Epiktet und
Astion. Diokletianische Martyrer am Donaudelte*, Zug, 1937; *Sfinți Români
și Apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, p. 1. 151 - 159.
- ⁶⁸ Emilian Popescu, *Christianitas Daco - Romana*, București, 1994, p. 212 -
443; I. Barnea, *Noi date despre Mitropolia Tomisului*, în „Pontica”, 1991,
p. 279.
- ⁶⁹ Andrei Opaît, Cristina Opaît, Teodor Bănică, *Complexul monastic
paleocreștin de la Slava Rusă*, în „Revista monumentelor istorice”, LIX,
1, 1990, p. 18 - 20.
- ⁷⁰ Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București, 1968, p. 465; Emilian
Popescu, *Organizarea ecleziastică a provinciei Scythia Minor în sec. IV -
VI e.n.*, în „Studii Teologice”, II, XXXII, 7 - 10, 1980, p. 590 - 605, idem,
în *Christianitas Daco - Romana*, p. 200 - 216.
- ⁷¹ Pr. prof. Ioan Rămureanu, în „Actele martirice”, *Martiriul Sfântului Sava
Gotul*, (12 aprilie 372), București, 1982, p. 311 - 328.
- ⁷² Gh. Diaconu, Magda Tzony, *Prezența română la curbura Carpaților*, în
„Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților, Buzău, I, 1983, p. 69 - 77.

- ⁷³ Mircea Russu, *Paleocreștinismul nord - dunărean și etnogeneza românilor*, în „Anuarul Institutului de istorie și arheologia”, Cluj - Napoca, XXVI, 1983 - 1984, p. 42.
- ⁷⁴ E. Chirilă, N. Gudea, Al. V. Lucăcel, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice de la Moigrad (Porolissum)*, în „Acta Musei Napocensis”, 1980, 4, p. 94 - 95; I. Barnea, *Continuitatea elementului daco-roman după părăsirea aureliană, pe baza descoperirilor paleocreștine din Transilvania, în lumina ultimilor cercetări*, în „Sargetia”, XVI - XVII, 1982 - 1983, p. 259 - 260; Nicolae Gudea, Ioan Ghiurco, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, Oradea, 1988.
- ⁷⁵ Pr. Gh. Cotoșman, *Basilica română cu baptisteriu din Urbs Morisena*, în BOR, LXXXVI, 3 - 5, 1968, p. 469 - 485.
- ⁷⁶ D. Tudor, *Basilica paleocreștină de la Slăveni - Olt*, în SCIVA, 30, 3, 1979, p. 453 - 457; Idem, în Mitropolia Olteniei, XXXI, 1979, p. 102 - 105; Pr. I. Ionescu, *Biserica de la Slăveni - Olt*, în BOR, XCVIII, 7 - 8, 1980, p. 827 ș.u.
- ⁷⁷ Emilian Popescu, *Ierarhia ecleziastică pe teritoriul României. Creșterea și structura ei până în secolul al VII-lea*, în BOR CVIII, 1 - 2, 1990; p. 149 - 164; idem, în Christianitas Daco - Romana, p. 200 - 216; Pr. prof. Mircea Păcurariu, *Începuturile vieții creștine pe teritoriul României de azi*, în BOR, CVIII, 3 - 4, 1990, p. 63 - 89.
- ⁷⁸ Emilian Popescu, *Christianitas Daco - Romana*, p. 75: „le christianisme est très ancien chez les Roumains (nous aimons dire que nous sommes nés chrétiens), sans qu'il soit toutefois possible de préciser la date de leur conversion”.
- ⁷⁹ H. Mihăescu, *Suffixul - icare în latina vulgară*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXXVI, 3, 1985, p. 233 - 236; Doina Barbu, *Lat. communicare (> comminicare) în română și în celelalte limbi romanice*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XLIII, 1, 1992, p. 21 - 26, fără să citeze pe H. Mihăescu, art. menționat.
- ⁸⁰ Al Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 558 - 559.
- ⁸¹ D. Tudor, *Sirienii în Dacia inferioară*, în „Apulum”, IX, p. 558 - 664.
- ⁸² I. I. Russu, *Elemente siriene în Dacia Carpatică și rolul lor în „colonizarea” și „romanizarea” provinciei*, în „Acta Musei Napocensis”, VI, 1969, p. 167 - 185.
- ⁸³ Pr. Ion Ionescu, *Simboluri paleocreștine din sec. II - III pe unele monumente funerare din Dacia romană*, în „Acta Musei Napocensis”, 31, I, 1994, p. 242 - 245.

⁸⁴ Ibidem

⁸⁵ Z. Milea și V. Feneșan, *Monument sculptural de la Potaissa, reprezentând un banchet funebru*, în „Revista Muzeelor”, an III, 3, 1966, p. 268; Z. Milea, *Un coronament de altar funerar descoperit la Potaissa*, în SCIV, 24, 3, 1973, p. 533 - 540.

⁸⁶ Andrei Bodor, *Un nou monument funerar de la Gilău înfățișând banchetul funebru*, în „Omagiu lui Constantin Daicoviciu”, București, 1960, p. 41 - 53.

⁸⁷ Ibidem, p. 51.

⁸⁸ Giuseppe Wilpert, *Fractio panis. La plus ancienne représentation du sacrifice eucharistique à la Capella Greca*, Paris, 1896; H. Leclercq, *Aqape*, în „Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie”, (DACL), t. XIII, 1, col. 775 - 848; 797 - 801: *La fresque de la Capella greca*, p. 172.

⁸⁹ DACL, col. 801; Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica specială*, p. 196.

⁹⁰ H. Leclercq, *op. cit.*, supra nota.

⁹¹ *Ibidem*, *Lexikon der christlichen Ikonografie*, vol. III, 1971, p. 131; H. Leclercq, *La vie chrétienne primitive*, Paris, 1928, fig. 5 și 21; DACL, I, col. 841, fig. 187; XIII, col. 448 - 449; P. Testini, *Le catacombe e gli antichi cimiteri cristiani in Roma*, Bologna, 1966, fig. 215; idem, *Les catacombes et les anciens cimetières chrétiens à Rome*, Bologna, 1966; idem, *Les catacombes chrétiennes à Rome*, 1970; G. Wilpert, *Les peintres, des catacombes romaines*, Roma, 1903.

⁹² DACL, cit, col. 801; Pr. prof. Ene Braniște, *op. cit.*, supranota.

⁹³ Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica generală*, p. 141.

⁹⁴ Idem, *op. cit.*, p. 139 - 140.

⁹⁵ I. Fischer, *op. cit.*, nota 38, p. 197.

⁹⁶ C. Daicoviciu, *Dacica*, Cluj, 1969, p. 525.

⁹⁷ N. Iorga, *Locul românilor în istoria universală*, București, 1985, p. 39.

⁹⁸ Radu Vulpe, *Romanitate și creștinism - coordonatele etnogenezei, române*, în „De la Dunăre la Mare”, Galați, 1979, p. 21 - 22.

⁹⁹ Ion Gheție - Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, p. 124 - 125.

¹⁰⁰ H. Mihăescu, *op. cit.*, nota 63, p. 57.

¹⁰¹ Pr. I. Ionescu, *Note lexicale*, în „Limba Română”, XLII, 9, 1993, p. 431.

¹⁰² H. Mihăescu, *op. cit.*, supra nota p. 56.

¹⁰³ Al Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 170.

¹⁰⁴ Pr. I. Ionescu, *op. cit.*, supra, p. 432.

- ¹⁰⁵ H. Mihăescu, *La romanité dans le Sud Est de l'Europe*, București, 1993, p. 298.
- ¹⁰⁶ Pr. I. Ionescu, în „Limba Română”, XLIII, 1 - 2, 1994, p. 28 - 31 și în „Studii Teologice”, XLV, 5 - 6, 1993, p. 76 - 80.
- ¹⁰⁷ Pr. prof. Ene Braniște, *Liturgica generală*, p. 163.
- ¹⁰⁸ Vasile Bogrea, *Pagini istorico filologice*, Cluj, 1971, p. 169; Al. Rosetti, op. cit., p. 437; O. Densușianu, *Istoria limbii române*, I, p. 73 și Pr. prof. Ene Braniște, op. cit., p. 163, consideră eronat etimologia cuvântului că ar fi „creat din fuziunea unui termen slav (bogu = Dumnezeu), cu unul latin (baptizare = a boteza)”.
- ¹⁰⁹ Pr. prof. Ene Braniște, op. cit., p. 171;
- ¹¹⁰ Al. Rosetti, op. cit., p. 174.
- ¹¹¹ Pr. Ion Ionescu, *Termeni de cultură creștină dacoromană*, în „Limba română”, XL, 1 - 2, 1991, p. 59 - 61.
- ¹¹² Pr. prof. Ene Braniște, op. cit., p. 189.
- ^{112a} Petre Diaconu, în „Pontica”, XIV, 1981, p. 374.
- ¹¹³ Pr. prof. Ene Braniște, op. cit., p. 140;
- ¹¹⁴ H. Mihăescu, op. cit., nota 105, p. 299.
- ¹¹⁵ Idem, op. cit., nota 63, p. 58.
- ¹¹⁶ Idem, op. cit., nota 105, p. 287.

6. VECHIMEA EPISCOPATULUI LA ROMÂNI

În istoriografia regimului trecut, în tratatul de *Istoria României* (1960, vol. 1, p. 633) se afirmă despre creștinismul românesc că a fost lipsit de organizarea ecleziastică superioară, pe care o va primi mult mai târziu, prin filiera slavo-bizantină; creștinismul primitiv al dacoromanilor se reducea la însușirea elementelor de bază ale noii credințe și la practica simplă a cultului, în mijlocul unor comunități mici, probabil fără legături între ele și nesupuse vreunei anumite jurisdicții bisericești.

Istoricul P. P. Panaitescu, la rândul său, afirma despre cuvântul latin *episcopus* „că n-a dat nici un derivat în limba română, pentru că în genere poporul nostru a trăit un creștinism primitiv, fără episcopat, într-o țară unde nu erau orașe și deci nu puteau fi episcopi” (*Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 104).

Gratuitatea afirmației despre un creștinism românesc „primitiv” este infirmată de descoperirile arheologice a peste 35 de bazine în Dobrogea, din secolele IV-VII, care rivalizau în epocă cu cele mai cunoscute bazine din Imperiul roman (cf. *Monumente istorice și izvoare creștine*, Galați, 1987, p. 9-77).

În Dobrogea, la Tomis, sunt menționați episcopi încă din secolul al III-lea, cum a fost episcopul Evangelicus, amintit în *Actul martiric* al Sfinților Epictet și Astion, din anul 290. Afirmația

despre cuvântul *episcopus*, că n-a dat nici un derivat în limba română, de unde s-a tras concluzia că n-am putut avea episcopi în perioada migrațiilor popoarelor barbare, care au distrus viața orășenească pe teritoriul fostei Dacii romane, și deci n-am putut avea o organizare ecleziastică superioară, fiindcă n-am putut avea orașe, este înfirmată etimologic. Cuvântul latin *episcopus*, din grecescul *episcopos* (ἐπίσκοπος = supraveghetor, administrator), în slava bisericească *jepiskop*, *jepiskup*, a dat în limba română două derivate: *piscup* și *piscupie*, prin căderea lui *e*-inițial neaccentuat și cu închiderea lui *-o-* neaccentuat în *-u-*, și cuvântul nu ne-a venit, cum se afirmă, prin mijlocirea slavilor de la miazăzi, din bizantină.

Cuvintele derivate: *piscup* și *piscupie* le avem în limba română înainte de influența slavă, din secolele IX-X, din dacoromană, din secolele II-VI. Le păstrăm din această epocă în onomastică și în toponimie: *Piscupești*, *Piscupescu*, *Piscupeasca* etc. Cuvintele respective se întâlnesc în secolul al XVI-lea în *Cazania a II-a* a lui Coresi (1581) și în *Palia de la Orăștie* (1581-1582). În *Cronica lui Radu Greceanu* se consemnează: „Iar domnul (= Constantin Brâncoveanu) mergând la Buzău, la ghenarie în 6 zile, au făcut Boboteaza acolo și cu toată orânduiala ei făcând slujba în piscupie” (*Cronicari munteni*, II, București, 1961, p. 30-31).

Termenii *episcopie*, *episcop*, *mitropolie*, *mitropolit* întâlniți în epoca feudală în acte oficiale de cancelarie în limbile slavă, greacă sau latină, au caracter tehnic, oficial, și nu au aparținut limbii vorbite. Termenii folosiți în vorbire până în secolul al XVIII-lea au fost: *piscup* și *piscupie*, iar termenii moderni de *episcop* și *episcopie* ne-au venit în limba română ca neologisme după Constantin Brâncoveanu, o dată cu influența bizantino-fanariotă.

În Italia meridională se întâlnește forma *piskopo*, care se întâlnește și în neogreacă, *piscopos* (πίσκοπος). În portugheză avem *bispo*. *Evoluția în română din latinul episcopus în piscup și piscupie* a avut loc pe teren romanic, de vreme ce în Italia meridională avem *piskopo* și în portugheză *bispo*.

Între sosirea slavilor și încreștinarea oficială a bulgarilor și a sârbilor au trecut aproape patru secole. Bulgarii au primit creștinismul în mod oficial în anul 865, sub țarul Boris-Mihail; sârbii s-au creștinat în anul 879, iar Rusia s-a convertit în anul 988, sub prințul Vladimir. În acest răstimp, populația daco-romană, devenită românească (străromână), începând cu secolul al VIII-lea, era creștină, cu *biserici* (lat. *basilica*), cu *preuți* (lat. *presbiterum*) și cu *piscupi* (lat. *episcopus*), care sfințeau bisericile și pe preoți, existând o organizare bisericească autohtonă, care presupune și o organizație social-politică autohtonă, cuprinsă în obștile sătești agrare, alcătuite în cnezate, în acele romanii autohtone, cum le numea N. Iorga, și care au format voievodatele și țările sau „câmpurile”, ca Țara Făgărașului, Țara Beiușului, Țara Moților, Țara Maramureșului, Câmpulung Moldovenesc și din Țara Românească etc. În tot acest răstimp, Biserica Ortodoxă Română se dovedește istoric prezentă în istoria poporului român, în spațiul său carpato-pontic-dunărean.

7. VECHIMEA VIETII MĂNĂSTIREȘTI LA ROMÂNI

Se afirmă, în general, că existența și organizarea vieții mănăstirești la poporul român este târzie și ea ne-ar fi venit prin intermediul slavo-bizantin. Realitatea lucrurilor însă este cu totul alta, nereținută până în prezent de istoriografia românească.

În Transilvania, Maramureș și Banat avem un număr însemnat de toponime, unele *Râmeș* sau *Rimeș* și altele *Remetea*, *Rimetea*, *Remeș*. Din primul grup fac parte: *Râmeș*, *Râmeș-Brădești*, transcrie în maghiară *Remete-Bredesty*, *Râmeș-Cheia*, *Râmeș-Olteni*, *Râmeș-Poieni*, *Râmeș-Valea Inzelului*, *Râmeș-Valea Mânăstirii*, *Râmeș-Valea Uzei* (toate din jud. Alba), *Râmăț-Sat* sau *Pleașa*, *Cheia Râmeșului* și *Râpa Râmeșului* sau *Mânăstirea* (tot în jud. Alba). Din al doilea grup: *Remetea* (în jud. Alba, Bihor, Harghita-Mureș), *Remetea Chioarului* (Maramureș), *Remetea Lungă* (Timiș), *Remetea Mare* (Timiș), *Remetea Mică* (Timiș), *Remetea Oașului* (Satu Mare), *Remetea Pogănici* (Caraș-Severin). *Pe Rimetea* sau *Gura Râmeșii* (Bistrița Năsăud), *Remeși* (Bihor, Maramureș), *Remeși pe Someș* (Maramureș). Se susține că toponimele respective au la bază maghiarul *remete* (= pustnic, sihastru, călugăr) (Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1967, p. 80; Iorgu Iordan,

Toponimia românească, București, 1963, p. 245; idem, *Dicționar al numelor de familie românească*, București, 1983, p. 392; N. A. Constantinescu, *Dicționar onomastic românesc*, București, 1963, p. 139). Același lucru se susține și în *Dicționarul limbii române* (DLR). Se impune o precizare etimologică.

Mai întâi reținem toponimele asociate: *Râmeț-Valea Mănăstirii*, *Râpa Râmețului* sau *Mănăstirea*, care ne indică vechi așezări monahale, anterioare, rămase în tradiția orală a poporului din aceste locuri.

În limba română, cuvântul *râmeț* (s.m.), pl. *râmeți*, vine din latinul *eremitus*, din *eremita*, -*tae*, provenit din limba greacă *eremitis* (singular - *eremit*), din *eremia* (ἔρημία = loc solitar, deșert). Prin afereza lui *e*- inițial neaccentuat, cu trecerea următorului *-e-* din *eta* (- η -) în *-â-*, înaintea unei consoane nazale, provocată de *-r-* precedent, cu deschiderea lui *-i-* neaccentuat în *-e-* și cu asibilarea lui *-t-* latin +*e,i* în *-ț(i)*, cuvântul ne vine în limba română din epoca dacoromană, sec. II-VI. În italiană avem *romito* din *eremita*. Cuvântul românesc *râmeț* a fost împrumutat și în maghiară, *remete*, ca și *zembeta*, din românescul *sâmbăta*, din lat. *sambatha* (Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1986, p. 386). Procesul a fost deci invers: *remete* provine din *râmeț*, și nu *râmeț* din *remete*. De aici rezultă concluzia că toate toponimele menționate; *Remetea*, *Remeți*, *Rimetea*, la început s-au numit și ele *Râmeț(i)* și, cu timpul, au fost maghiarizate. Se cunoaște că în Transilvania avem un proces intens de maghiarizare a multor nume de familie și de toponime românești.

Episcopul Teotim al Tomisului, pe la sfârșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, a elaborat o scrisoare specială adresată *eremiților* (singuraticilor) și *cenobiților* (cei care trăiau viața monahală în comun în mănăstiri) din Scythia Minor (Dobrogea) (I. G. Coman, *Scriitori bisericești din epoca străromână*), București, 1979, p. 193-194).

Avem dovada existenței *eremiților* pe teritoriul țării noastre înaintea folosirii termenilor de *monah*, *călugăr* sau *mănăstire*. Cuvintele paleocreștine dacoromane: *râmeț(i)*, *râmeție* au fost acoperite și înlocuite cu timpul de cuvintele venite prin filiera slavo-bizantină: *călugăr* (καλόγηρος), sl. *kalugeru* și *mănăstire* (μοναστήριον) sl. *Monastyri*. Tot prin filiera slavo-bizantină, după secolele IX-X, ne-au venit în limba română și *schit* (σκήτης, σκήτη, σκήτος), sl. *skith* (= mănăstire mică și singuratică), și *schimnic*, *sihastru* și *sihastră*, din *isihastis* (ἡ σιχαστής) (= călugăr, solitar) și *isihastre* (ἡ σιχάστρα = călugăriță singuratică), și locuința lor numită *sihăstrie* (din ἡ σιχαστήριον, - *isihastirion*, ἡ σιχάσθρια - *isihastiria*).

În vechile noastre *râmeții* dacoromane, ridicate prin păduri și prin munți pentru a fi ferite din calea năvălitorilor, au rezidat și *piscupii* dacoromani, iar în unele *râmeții* au fost și sedii episcopale, *piscupii*, cum o dovedește până astăzi mănăstirea *Râmeți*, din jud. Alba, așezată într-un loc retras și pitoresc de valea Geoagiului, unde, în 1978, pe stratul al doilea de pictură din biserică, ce datează din prima jumătate a secolului al XIV-lea, a fost identificat numele arhiepiscopului *Ghelasie*, anul 1376 și numele meșterului zugrav, Mihul de la Crișul Alb (M. Manolache, *Mănăstirea Râmeț*, București, 1975; C. Boambeș, în RMI), 1990, I, p. 80-90). Arhiepiscopul *Ghelasie* a fost trăitor în *Râmeți*, prin care se înțelege atât locașul monahal, cât și trăitorii lui, în sec. XIV-lea devenit sediu arhiepiscopal pentru românii ortodocși din Transilvania și care va fi avut în jurisdicția sa și alți ierarhi, cu sediile episcopale în *râmeții*, care nu ne mai sunt cunoscute în prezent.

Vechile *Râmeții* românești au fost și centre de rezistență românească și în ele s-au scris și s-au copiat numeroase manuscrise, care erau puse la îndemâna preoților de prin satele românești, ca și la îndemâna țăranilor, pentru învățarea scrisului și cititului

românesc. Cunoaștem o asemenea Râmeție între Feldru și Ilva Mică, Jud. Bistrița-Năsăud, aproape de *Gura Râmeții*, în care, în secolele XVII și XVIII s-au scris și s-au copiat numeroase manuscrise, care a dăinuit până la 24 ianuarie 1768, când locuitorii din Feldru, adunați la porunca vicecolonelului Enzenberg au hotărât mutarea ei în sat, deoarece, ca toate mănăstirile din păduri, se spunea că ajunseseră cuiburi de hoți, adică cuiburi de rezistență românească (Z. Pâclișeanu, în *Cultura creștină*, XIII, 1919, nr. 7-8, p. 158).

Ceea ce au reprezentat pentru istoria poporului român din Transilvania *râmețiile* lui, contaminate *mănăstiri*, ca și Biserica românească, a evidențiat-o clar P. P. Panaitescu: „Nu trebuie însă să trecem cu vederea faptul istoric de primă importanță că Biserica și mănăstirile „au ținut” neamul românesc în fața încercărilor de destrămare ale stăpânirii catolice străine în Transilvania. Biserica Ortodoxă Română din Transilvania, cea populară, și cea cnezială, au păstrat coeziunea românilor față de străini” (P. P. Panaitescu, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 332).

8. SFINȚI MARTIRI DACO-ROMANI DIN SECÓLUL IV LA DUNĂREA DE JOS

În toamna anului 1971, în com. Niculițel, jud. Tulcea, s-au descoperit în cripta subterană a unei foste bazilici paleocreștine, datată din sec. IV-V, scheletele a patru martiri creștini din sec. IV, decapitați și așezați în coșciuge de lemn, astăzi complet putrezite. Din inscripția în limba greacă din interiorul criptei cunoaștem numele celor patru martiri: *Zotikos*, *Attalos*, *Kamasis*, *Philippos*. Prin hotărârea Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române, din 20 iunie 1992, ei sunt sărbătoriți ca sfinți martiri la 4 iunie. Astăzi, moaștele lor sunt așezate, spre cinstire, în biserica mănăstirii Cocoș din apropiere, în jud. Tulcea.

Numele celor trei martiri: *Zotikos*, *Attalos*, și *Philippos* sunt tipic grecești. Pe *Kamasis*, spune Emilian Popescu, nu l-am întâlnit decât în unele inscripții latine, sub forma *Camasius*, sau *Camasus*, în Italia (*Inscripțiile din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 278).

Descoperirea de la Niculițel are o mare importanță pentru trecutul creștinismului românesc, daco-roman, fiindcă este pentru prima oară când se găsesc trupurile unor sfinți martiri pe pământul românesc și le cunoaștem și numele.

Pentru trecutul creștinismului românesc, o deosebită importanță o reprezintă în special *Sfântul Kamasis*.

I. Şiadbei a arătat că „înainte de despărţirea definitivă a celor două imperii romane (începutul secolului al V-lea), unele cuvinte latine târzii, cum este *camasis* ori *dusii*, - *orum*, ajung din vest în răsărit, păstrându-se în latina din Orient sub formele *comesis* şi *dusi* (în „Omagiu lui Iorgu Iordan”, Bucureşti, 1958, p. 838).

Cele două timbre vocalice, *e* şi *i*, fuseseră confundate de fapt în latina populară vorbită (Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, Bucureşti, 1986, p. 104). În româna comună veche, străromâna, *a* neaccentuat, din elementele latine ale limbii române (afară de *e* iniţial), a trecut la *ă*, iar *e* accentuat, prin diflongul *ea* a trecut la *a*, de unde avem cămeşă, cămeaşă, cămaşă, (ar. cămeaşă, alb. *këmishë*), din lat. *camisia*, it. *camicia*, fr. *chemise*. În română, vocala *ă* este împrumutată de latina populară dunăreană din limba populaţiei autohtone, traco-dacă (Grigore Brâncuş, *Cercetări asupra fondului traco-dac al limbii române*, Bucureşti, 1995, p. 73). Evoluţia dentalei *s* la *ş* este tot de provenienţă traco-dacă, cum o avem în hidronimele: *Argeş*, *Criş*, *Mureş*, *Someş*, *Timiş*. Sunetul *ş* era inexistent în greacă şi latină.

Prezentarea lingvistic-etimologică duce la concluzia că ortografierea *Kamasis*, spre deosebire de ortografierea apuseană latină, din Italia, *Camasius* sau *Camasus*, este ortografierea în limba greacă a unui antroponim daco-roman, *Cămaş*, pe care-l păstrăm până astăzi în limba română, în onomasticul *Cămăşoiu*, *Cămeşoiu* (*Cămaş* + suf. *-oiu*), aşa cum avem ortografiat şi pe *Dasios*, în lat. *Dasius*, de la autohtonul *daş* (= miel de un an), aflat şi în *ἄρ.* şi *mg.* (Pr. I. Ionescu, *Cuvântul daş*, în *Limba Română*, 6, 1989, p. 519-521). Sfântul *Dasius*, sărbătorit la 20 noiembrie, ostaş roman, de origine traco-dacă, a fost martirizat prin tăierea capului la 20 noiembrie 304, în cetatea *Durostorum* (Silistra, în Bulgaria).

Un alt sfânt martir de origine traco-dacă este şi *Dadas* sau *Dada*, din satul Ozovia, din sudul Dobrogei, unde i s-a tăiat capul la 28 aprilie 304, martirizat împreună cu Sfinţii *Maxim* şi *Cvintilian*, sărbătoriţi împreună la 28 aprilie. Numele *Dada* provine de la apelativul autohton *dadă*, atribuit unei femei mai în vârstă, sau unei surori mai mari, de origine traco-dacă, şi nu din bg., scr., cum ni-l prezintă DLR şi DEX.

Sfânt martir autohton este și Sfântul *Argeus*, cu numele de la apelativul autohton traco-dac *argea* (I. I. Russu, *Etnogeneza românilor*, București, 1981, p. 251-252; Gr. Brâncuș, *op. cit.*, p. 22), care a fost martirizat la Tomis (Constanța), în Dobrogea, în timpul persecuției lui Licinius (308-321, mort la 324), împreună cu frații săi cu nume latinizate, *Narcissus* (Narcis) și *Marcellinus* (Marcelin - Marcel), sărbătoriți la 2 ianuarie, și ei de origine autohtonă, daco-romani.

Sfânt martir autohton este și *Quindeus - Chindeus, Cindeus*, al cărui nume, împreună cu al sfinților martiri *Chirillus* și *Tasius (-Dasius)*, s-a aflat înscris în limba greacă pe o placă de calcar gălbui, descoperită de arheologul Ion Barnea în ruinele basilicii cimiteriale din *Axiopolis* (Hinog, Cernavodă), cetatea de nord, cu ocazia unor lucrări și adusă prin anul 1947 - la MNA, unde se păstrează, datată de la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, din timpul persecuției lui Dioclețian, (284-305, mort 316).

Se afirmă că originea numelui nu este clară (Emilian Popescu) și este pus în legătură cu *Quintus* (Ion Barnea). P. Șt. Năsturel consideră că numele românesc *Cândea* derivă de la *Quindeas*. De la *Candid, Chindeu* îl derivă și N. A. Constantinescu (*Dicționar onomastic român*, București, 1963, p. 27-30).

Se impune o precizare etimologică. Numele grecesc *Quindeas*, în latinește este transcris *Quindeus-Chindeus-Cindeus*, ca și *Kirilos*, în latinește *Quirillus - Chirillus - Cirillus*. Prin închiderea lui *i* neaccentuat înaintea unei nazale în *â* din epoca daco-româna (sec. II-VI) și cu *e* accentuat devenit în româna comună diftongul *ea*, avem românescul *Cândea*, care a fost martirizat, autohton daco-roman, sărbătorit la 26 aprilie.

Grecescul *Quindeas* nu a reprodus în transcrierea greacă decât autohtonul daco-roman *Cânde(a)*, pe care-l păstrăm în limba română până astăzi ca nume de botez și în onomastică.

Cinstirea celor șapte Sfinți martiri daco-romani ne vorbesc despre o Biserică daco-romană martiră din secolul al IV-lea, la Dunărea de Jos, înainte de libertatea religioasă acordată de Sfântul Constantin cel Mare, prin edictul de la Milan din 313.

I. PREZENȚA CREȘTINISMULUI ÎN DACIA ROMANĂ

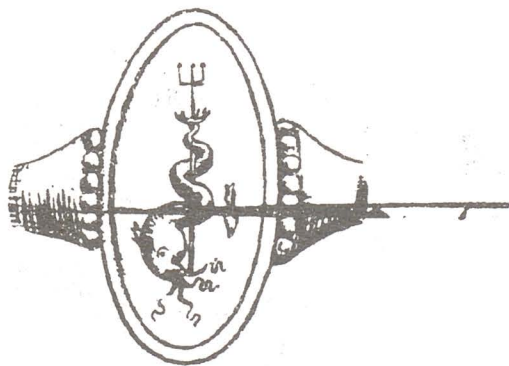
Fig. 1. *Potaissa*. Coronament funerar în formă de trunchi de piramidă arcuită. Sec. II-III, după Z. Milea, *SCIV*, 24, 3, 1973, p. 542-543.

Fig. 2. *Potaissa*. Detaliu al coronamentului funerar (tridentul și coada delfinului, cu terminația în omega mic grecesc).

Fig. 3. Roma. Via Nomentana. Delfin cu trident din catacomba iudaica sec. III, d. Chr., după J. B. Frey, *Rivista di archeologia cristiana*, an. VIII, 1931, fig. 5.

3615. — Anneau d'Adhémar d'Angoulême.
D'après *Bull. di arch. crist.*, 1870, pl. IV, n. 6.

Fig. 4. Inel de la Adhémar din Angoulême. Sec. II d. Chr., după *DACL*, IV, 1, fig. 3615.

562. — Épitaphe de Victorianus.

D'après De Rossi, *Roma sotterranea*, t. II, pl. LVII-LVIII, n. 25.

Fig. 5. Roma. Catacomba lui Callist. Epitaful lui Victorianus, sec. III d. Chr., după De Rossi, *Roma sotterranea*, II, pl. LVII-LVIII, nr. 25.

Fig. 6. Alba Iulia. Două vrejuri de viță de vie încrucișate, *crux florida*, după H. Daicoviciu, *Apulum*, VIII, 1, 1968, p. 333, pl. 1, fig. 1.

Fig. 7. Micia. Două vrejuri de viță de vie cu frunze și coirchini de struguri ieșind dintr-un *cantharos*, deasupra unui delfin, sec. II-III, după Oct. Floca și Wanda Wolski, *BMI*, 1973, 3, p. 50, fig. 126.

Fig. 8. *Italia.* (Torcelo). Doi păuni afrontați deasupra unui *caliciu* (potir) din care sorb „apa vie a nemuririi”, împărtășirea - cuminecarea creștină, pe *cancel*-ul altarului catedralei, sec. III, după *DACL*, XIII, 1, col. 1086, fig. 960, 9.

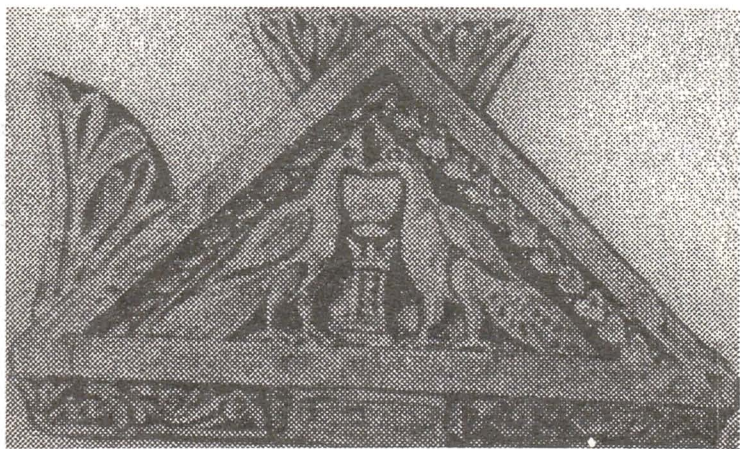

Fig. 9. *Cairo.* Stelă funerară cu doi păuni afrontați, aplecați asupra unui *caliciu* (potir), sec. III, după *DACL*, XIII, 1, col. 9610.

Fig. 10. *Alexandria*. Stelă funerară cu doi păuni afrontați asupra unui caliciu (potir), sec. III, după *DACL*, XIII, 1, col. 9611.

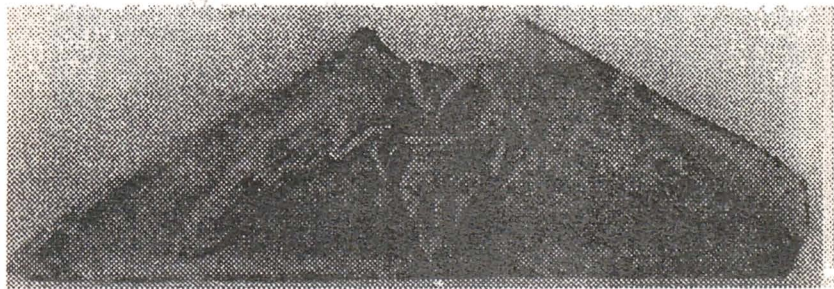

Fig. 11. *Micia*. Fronton triunghiular, stelă, cu doi păuni aplecați asupra unui cantharos, sec. II-III, după Oct. Floca, *Acta M.N.*, V, 1968, p. 118.

II. VECHIMEA SFINTEI LITURGHII

Fig. 12. *Potaissa*. Monumentul funerar (nr. 969) din Muzeul de antichități Turda, sec. II-III, cu numitul „ospăț funebru”, corect „masa euharistică”, după Z. Milea și V. Feneșan, *Rev. Muz.*, 3, 1966, p. 267-268.

Fig. 13. *Gilău*. Monumentul funerar, sec. II-III, reprezentând „ospățul funebru”, corect „masa euharistică”, după A. Bodor, din *Omagiu lui C. Daicoviciu*, fig. 1.

ΦΡΟΥΤΩΕΑ
ΕΙΝ ΠΑΚΕ

Fig. 14. Roma. Catacomba Pontien, epitaf roman cu simbolurile creștine: potirul liturgic cu trei pâini euharistice, cu semnul crucii, ancora și porumbelul păcii cu ramura de măslin, după *DACL*, II, 2, pl. 1870, col. 1599-1600.

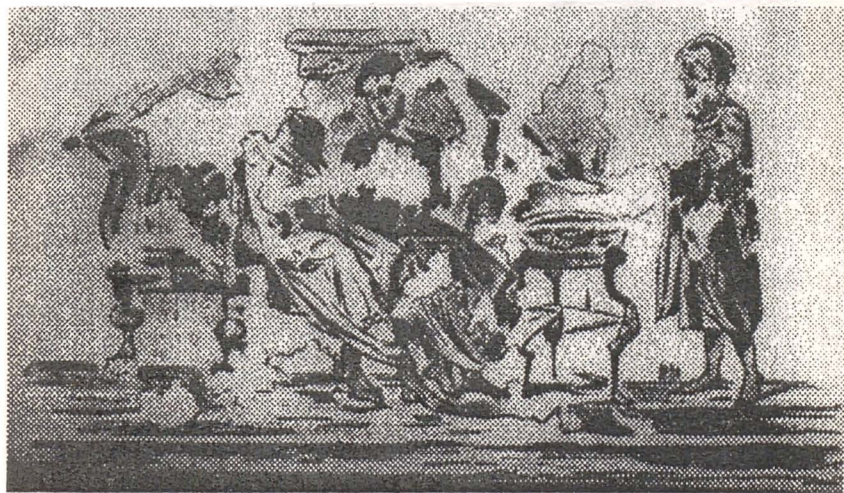

Fig. 15. Roma. Cimitirul Domitilla. Masa euharistică, frescă din a doua jumătate a sec. I. Doi comensali așezați pe o banchetă cu spătar, în fața unei mese pe care un servitor (în realitate un diacon) a depus un pește și trei pâini cu semnul crucii, după H. Leclercq, *La vie chrétienne primitive*, Paris, 1928, pl. V.

Fig. 16. Roma. Hipogeul Lucina, frescă din prima jumătate a sec. II, cu peștele așezat pe iarbă, un coș de răchită conținând pâinea și vinul euharistic, după H. Leclercq, *op. cit.*, pl. XXI.

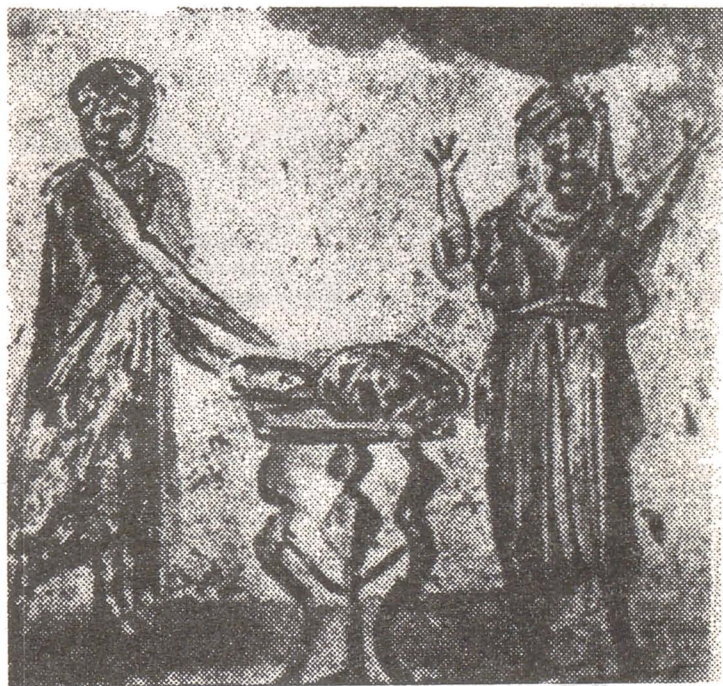
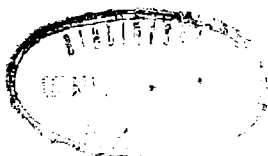

Fig. 17. Roma. Catacomba Callist, frescă din a doua jumătate sec. II, figurând consacrarea euharistică, după H. Leclercq, *op. cit.*, pl. XXV, 1.

CUPRINS

1. Cuvânt înainte	5
2. Prezența creștinismului în Dacia Romană	11
3. Termeni creștini de origine greco-latină în lexicul limbii române din epoca daco-romană	29
4. Termeni creștini de origine latină în lexicul limbii române din epoca daco-romană	41
5. Vechimea Sfintei Liturghii la poporul român - Începuturile creștinismului românesc	67
6. Vechimea episcopatului la români	123
7. Vechimea vieții mănăstirești la români	127
8. Sfinți martiri daco-romani din secolul IV, la Dunărea de Jos	131
I. Prezența creștinismului în Dacia Romană (<i>ilustrații</i>)	134
II Vechimea Sfintei Liturghii (<i>ilustrații</i>)	140

**VERIFICAT
2007**

**VERIFICAT
2017**

DE SPERITU ET ANIMA

ATA
RESTITUIRI

	17 APR 2002	
28 NOV 2001	20 NOV 2002	
16 IAN 2002	06 NOV 2002	
16 IAN 2002	13 OCT 2002	
20 FEB 2002	20 FEB 2002	
24 FEB 2002		
	01 MAR 2002	
1 APR 2002		
14 APR 2002		
14 APR 2002		
14 APR 2002		

Analiza lexicului creștin din perioada daco-romană ne dă posibilitatea de a cunoaște în viața strămoșilor noștri un creștinism organizat, cu o Biserică ființătoare în comunități sătești, în acele „romanii”, cum le numea N. Iorga, care avea ca centru Sfânta Liturghie de origine apostolică antiohiană, în limba latină. Personalul sacerdotal era format din *preuți* și *piscupi*. Au existat, de asemenea, *râmeți* și *râmeții*, adică călugări și mănăstiri.

Afirmațiile de până acum, că organizarea ecleziastică superioară am fi dobândit-o mult mai târziu, prin filieră slavo-bizantină, împreună cu liturghia slavo-bizantină se arată eronate și se cer abandonate.